

Život s olovkom: Od rođenja do izbjeglištva (1930. — 1941.)

BORIVOJ DOVNIKOVIĆ BORDO

Ne znam je li to prednost ili nije, ali je činjenica da sam u svom životu promijenio pet država i pet društveno-političkih sistema, a da zapravo ovaj južnoslavenski teritorij nisam ni napuštao: Kraljevinu Jugoslaviju, Pavelićevu NDH, Nedićevu Srbiju, socijalističku Jugoslaviju i, na kraju, novu, samostalnu Hrvatsku. Dodajmo tu i dva rata. Ako baš i nije prednost, iskustvo bogami jest, i te kakvo. Time se ne može pohvaliti mnogo ljudi u svijetu. I onda se moj prijatelj iz Sjedinjenih Država čudi kako smo mi ovdje svi politizirani, kako se, bez obzira na svoju profesiju, pletemo u sve i sva, od vanjske politike do sporta i školstva. I sve nam je važnije od posla kojim se bavimo. Ima on pravo (ali i nema). Jer on, otkad zna za sebe, ima samo dvije kuće: prvu u kojoj se rodio i drugu u kojoj sad živi sa svojom suprugom. U čitavom svom životu ima jednu državnu himnu, jednu zastavu, iste nacionalne praznike, isti jezik, iste običaje, ista pravila i zakone, ista prava i ograničenja, mogućnosti i nade, čak isto poimanje dobra i zla – kao njegov otac, i njegov djed, i njegov pradjed...

/ Borivoj, Boro, Bora...

Rodio sam se 12. decembra 1930. u Osijeku, devet kilometara od zavičajnog Čepina – u Donjem gradu preko puta Kožare, blizu Drave. To je vjerojatno najstariji dio grada. S obzirom da je 12. decembra nedjelju dana do naše porodične slave Svetog Nikole, kum je, po starim običajima, odredio da mi ime bude Nikola. No mojoj materi, Slovenki, to nije padalo na pamet (za nju je to ime bilo za starije ljude!), a ona je čvrsto bila za ime Borivoj, za koje je čula u susjedstvu i zaljubila se u njega. Tata, koji je bezgranično volio svoju mladu ženu, a nije imao ništa protiv toga imena, bez mnogo razmišljanja odbio je prijedlog kuma. S time se složila i ostala mnogobrojna rodbina. I tako je BORIVOJ upisan u

osječku knjigu rođenih. Danas BORIVOJ DOVNIKOVIĆ BORDO, nekada u mom zavičaju BORO DOVNIKOVIĆ, u Srbiji za vrijeme Drugog svjetskog rata BORA DOVNIKOVIĆ, a od 1943., od svoje trinaeste godine BORDO, pseudonim za potpisivanje na crtežima (BORIVOJ DOVNIKović). Desilo se to u Požarevcu: ime i prezime bilo mi je predugo za BDOV, a onda sam nabasao na BORDO. Danas me svi tako zovu, uključujući i vlastitu suprugu.

/ Čepinski Dovnikovići

Moja praporodica DOVNIKOVIĆ doselila se u Austro-Ugarsku početkom osamnaestog vijeka bježeći sa Čarnojevićem od Turaka iz južne Srbije ili Crne Gore preko Mađarske. Nakon povlačenja Turaka iz Slavonije ban Adamović dodijelio nam je jugozapadno od Osijeka močvarni, neobrađeni teritorij CHA-PA (ČEPIN). Na jednom od prvih popisa novih stanovnika nalazi se i porodica (zadruga) DUHOVNIKOVIĆ, na austrijskom popisu DUCHOWNIKOWITSCH. I od 1700-te do danas Slavonci nas nazivaju *dodošima*. Što ti je sudbina!...

Dva svjetska rata u dvadesetom vijeku ostavila su dramatične posljedice na Dovnikoviće. Djed LAZO 1914. godine kukoljem je bio oštetio vid da ne bi išao kao austrijski vojnik u rat protiv pradomovine Srbije, i za čitav preostali život ostao je poluslijep, pa se kretao po kući, avliji i bašči, te kolima na njive, raspoznavajući samo svjetlo i sjene. Umro je u Čepinu 1943. u 73. godini, za vrijeme NDH, nakon što su mu sina MILENKA ubili ustaše, a drugi mu sin STOJAN nestao već ranije, u vihoru Velikog rata negdje u Srbiji. Jedini je ostao treći sin, moj otac DUŠAN, koji je sa mnom uspio prebjeći u okupiranu Srbiju, odakle se vratio 1945. nakon oslobođenja, ali prekasno da bi opet vidio svog oca. Imamo fotografiju djeda Laze na odru u zavičajnoj kući.

Koliko znam, Dovnikovića danas nema mnogo u svijetu. U Čepinu su do Drugog svjetskog rata postojale dvije loze. Jedna se od njih poslije 1945. skrasila u Beogradu, a moja se do tragedije 1991. održala u zavičajnom Čepinu (Osijeku). Imam običaj da svagdje gdje se nađem u svijetu zavirim u telefonski imenik ne bih li našao kakvog Dovnikovića, ali uzalud. Na svakakva sam naša prezimena nailazio, i ona najrjeđa, ali Dovnikovića, ili Duhovnikovića, Duhovnikovitscha – ni od korova.

/ Otac, mati i brat

Rodio sam se u doba svjetske ekonomske krize, u skromnoj obitelji. Otac Dušan bio je gradski redar (kako se zvao gradski policajac u Osijeku), koji je imao sreću da dvije godine ranije, nakon što je napustio selo, bude primljen u državnu službu u gradu, s nevelikom ali sigurnom mjesečnom plaćom. Mati Marija, rođena Črepinko, Slovenka iz Pragerskog, našla se u Osijeku krajem dvadesetih godina u potrazi za poslom (Slovenke su tada u sjevernoj Hrvatskoj bile cijenjene kao bedinerice). U Osijeku je upoznala mog oca i udala se za njega 1928. Nakon dvije godine rodio sam se ja, a godinu dana kasnije brat Milovan. Nažalost, ni majke ni brata ne sjećam se dovoljno jasno, već samo po pojedinim događajima iz zajedničkog života (i po postojećim fotografijama), jer smo otac i ja vrlo rano ostali bez njih.

Mati se bila razboljela od tuberkuloze, do Drugog svjetskog rata veoma česte i neizlječive bolesti, i umrla je 1936., u svojoj dvadeset šestoj godini, a godinu zatim i mlađi brat, naslijedivši od matere istu bolest.

Brat Milovan također je pokazivao znakove izrazitog crtačkog talenta. Senzibilni potezi kojima je u svojoj četvrtoj godini, sjedeći u bolesničkoj postelji, olovkom po bilježnicama stvarao svoj svijet simbola – zapanjujuće su svjedočili o pojavi očitih likovnih sposobnosti. Kao prava dragocjenost, ostao je papir s njegovim crtežima olovkom (koje moram digitalno pojačati). Bit će da je priroda kroz jednu majku bila podarila gene obojici sinova. No samo jedan ostao je živ. U historiji, naročito novijoj, borba čovjeka protiv bolesti sve je uspješnija. Mnoge pandemijske bolesti praktički su nestale čim se za njih pronašao lijek. Tuberkuloza je tako danas gotovo zaboravljena, ali su moji majka i brat morali otići – samo desetak godina prije masovne upotrebe penicilina, lijeka koji je, poput Tesline električne struje, promijenio čovječanstvo.

Otac se poslije toga godinama borio na sve načine protiv mogućnosti da i mene, preostalog sina, savlada materina sudbina. Uporno je zahtijevao da idem “nàzrak” i ne sjedim stalno u kući za svojim crtarijama. I nastojao je da svako ljeto idem na godišnji odmor u slavonska brda (tada se na ljetovanje još nije išlo na more, koje je, uostalom, bilo namijenjeno imućnijim ljudima).

Zanimljivo je u ovom trenutku podsjetiti, da su do Drugog svjetskog rata pojam odmora i provođenja odmora bile planine. Do tada su i u svjetskoj književnosti bezbrojne teme iz visokog društva bile posvećene modernim odma-

ralištima u evropskim planinama. Tek poslije rata počeo se razvijati pomorski turizam, pa i intenzivni masovni, tako da sam se i ja s mojom generacijom, na naturalnom, brzo našao na moru.

/ S olovkom u ruci

Spadam u onu generaciju koja je u prvom razredu osnovne škole još učila pisati na pločama kamenom pisaljkom i spužvom, nastavila perom i tintom, sanjajući o naliiperu, pa se nakon naliipera oduševljavala kemijskom olovkom (vječnim perom, kako se upočetku preuzetno nazivalo), zatim prešla na flomaster, pa na pisaću mašinu – i, eto, u životu dočekala kompjuter, kojim se, doduše, za razliku od mladih ljudi, vrlo oprezno služim.

Sav taj tehnološki napredak, međutim, nije omeo moju sklonost, bolje reći strast prema crtanju, koju sam otkrio već u najranijem djetinjstvu. Otac mi je govorio da mi je olovka bila u ruci od treće godine. I da je htio, nije to mogao spriječiti. Naravno, i on je, kao i drugi roditelji, sanjao da mu sin, odličan učenik, postane liječnik ili advokat, no vrlo brzo je odustao od tih snova i, ne bez ponosa, priklonio se mom talentu. Već nakon osnovne škole postalo je jasno da ću biti “umjetnik”, čemu je sve potom bilo podređeno.

Sasvim sam uvjeren da je bilo koji talent, pa i crtački, stvar gena, i da se talent pojavljuje u embriju pri prvom slaganju gena, bez obzira na sklonosti obaju roditelja, a pogotovo bez obzira na društvenu i socijalnu okolinu u kojoj se dijete rađa. Talent djeteta može se kasnije u pogodnijim uslovima samo kvalitetnije razvijati, ali sâm talent ne može biti ugrožen neadekvatnim uslovima. U mom slučaju, na primjer, ni roditeljska baza, ni uslovi razvoja nisu bili nikakva garancija za pojavu i odrastanje jednog crtačkog talenta. Otac nije imao nikakvih sklonosti bilo kakvim umjetnostima, najmanje likovnim, dok je mati posjedovala samo vrlo lijep rukopis. Nisu imali srednjoškolsko obrazovanje. Mati je vrlo rano umrla. Dakle, moj obrazovno-društveni razvoj ovisio je samo o meni samome. Radilo se zapravo o porivu prema stvaralaštvu, i to ne samo crtanju, već kasnije i pisanju, kao i scenskim umjetnostima. Naravno, crtanje je bilo dominantno, i doslovno čitav život, od najranijeg djetinjstva, protekao je u tome znaku. Moram priznati da mi je moj talent (često i sudbonosno) pomagao u različitim situacijama i u svim razdobljima moga života – u školi, u dječjim domovima, u vojsci, za vrijeme rata... Ljudi su fascinirani rijetkim spo-

sobnostima koje sami ne posjeduju, naročito kad se radi o mladim talentima, tzv. vunderkindima, a čini se da se to najizrazitije odnosi na crtanje.

/ Moje rane osječke godine

Redovno podšišivanje kod tatinog brice u Strossmayerovoj ulici dugo me je plašilo, jer me je majstor znao, za mene prečesto, čupati makazama pri podrezivanju frizure. No kasnije me je to sve manje smetalo jer sam u brijačnici, dok sam čekao na red, mogao listati humoristički list *Jež* u držaču od bambusa. Uživao sam u satiričkim karikaturama koje su ismijavale suvremeno društvo i pratio njihove autore – to je već tada potihom ukazivalo što će mi biti profesija “kad budem veliki”.

Negdje 1935. preselili smo se još bliže centru, u Kolaričevu ulicu, koja je povezivala Strossmayerovu i Pejačevićevu ulicu, nadomak Trga, Katedrale i tatinog radnog mjesta. Tamo smo dvosobni stan u dvorištu dijelili s tetkom Macom i bratićem Grujom, koji je polazio srednju školu. Na taj način sjedinjeni su troškovi stana i hrane, a, što je bilo najvažnije, tetka je preuzela brigu o objema obiteljima, jer je mama bila sve bolesnija. Naravno da je nova lokacija za nas djecu nudila nove sadržaje i mogućnosti igre, posebno zbog više susjeda kojima smo u dvorištu bili okruženi. U prvom redu, preko puta nas stanovao je tatin kolega Popović sa suprugom i tinejdžerskom djecom, sinom Duškom i kćerkom Sekom. Duško me je učio svakakvim sportsko-muškim trikovima, a kod Seke sam preko njenih časopisa ušao u čarobni svijet filma, bolje reći filmskih zvijezda. U dvorištu je stanovao i zvonarov sin, s kojim sam kojiput pomagao njegovom ocu u zvonjenju u nedalekoj osječkoj katedrali.

Mama je tada sve rjeđe napuštala postelju, a brat i ja igrajući se u sobi počesto bismo zaboravljali da je ne bi trebalo suviše uznemiravati, pogotovo kad je spavala. Sjećam se da smo jednom od tetke Julke, mamine sestre iz Zagreba, dobili veću količinu raznih praznih kutija kojima smo gradili “dvorce” pored maminog kreveta, i to tako visoke da smo se u njih mogli zavući, ali bi se te “građevine” vrlo lako rušile i dizale popriličnu buku. Odrasli su nas zabrinuto opominjali da ne smetamo mami, a ona nas je, razumije se, uzimala u zaštitu.

Otac je imao kulturni običaj da nas povremeno daje fotografirati. Tako je u ljeto 1935. pozvao fotografa da (u dvorištu) snimi obitelj Doverniković, i to je, čini mi se, jedina fotografija gdje smo zajedno svo četvero. Po ćilimima na

zidu u pozadini vidi se da je otac toj slici posvetio posebnu pažnju, vjerojatno znajući da ćemo uskoro ostati bez mame.

Borba za njen život trajala je, kažu, relativno dugo. Jedno vrijeme proboravila je i u sanatoriju Brestovac na Sljemenu. Kako medicinskog lijeka nije bilo, nastojalo se na razne načine obustaviti ili bar usporiti neumoljivu bolest. Sjećam se da su se isprobavali kojekakvi narodni lijekovi i tretmani: stavljali su joj pijavice i palili svijeće ispod čaša po leđima, davali joj da pije petrolej, palili ugljevlje – ali ništa nije pomagalo. Umrla je pet mjeseci nakon zajedničkog fotografranja, u januaru 1936.

/ Duzluk

Velika očeva preventivna briga za zdravlje sinova počela je odmah nakon mamine smrti. Isto ljeto odveo nas je u Orahovicu, prvu tadašnju destinaciju za odmor Osječana. Iz mjesta je pronašao obližnji planinski zaselak DUZLUK, koji je garantirao najbolje uslove za zdrav boravak – kuću imućnog kovača uz samu šumu, maksimalno čist zrak, kozje mlijeko (za koje su već tada tvrdili da je apsolutno zdravo), te kovačku radionicu kao svojevrsnu senzaciju. U sjećanju mi je ostala ugodna i zanimljiva porodična i profesionalna atmosfera, koja je veoma odgovarala četverogodišnjem i peterogodišnjem klinцу. Ja sam o bratu preuzeo glavnu brigu, jer nas je tata, zbog potrebe službe, poslije nekoliko dana prepustio domaćinima i vratio se u Osijek.

Svakodnevno su nas vodili po bregovitoj šumi u kojoj smo kao djeca iz ravnice posebno uživali. S najvećim interesom pratili smo kako domaćin majstor s pomoćnikom šegrtom kuje užareno željezo na nakovnju. Porodičnog jelovnika ne sjećam se, ali ne mogu zaboraviti jutarnje toplo kozje mlijeko izravno nakon muže. Meni je kozje mlijeko tokom mjesec-dva dana vjerojatno koristilo (s obzirom na starost koju sam, eto, doživio), ali je za Milovana bilo kasno. Izgubili smo ga iste godine.

/ Odlazak Milovana

Ne znam kako je otac izdržao kad je uskoro saznao da je i Milovan neizlječivo bolestan naslijedivši od matere TBC (stomaka). U bolesničkoj postelji povre-

meno je tražio papir i olovku da piše svoja slova i znakove. Umro je godinu dana nakon majčine smrti, dva mjeseca poslije svog četvrtog rođendana, što je za nas obojicu bio teško izdržljiv udarac. Ocu sam ostao samo ja i meni je zapravo posvetio čitav svoj preostali život, sve do mog odlaska u Zagreb u samostalnu budućnost.

Nakon Milovanove smrti definitivno se raspala i naša okrnjena porodična zajednica, i otac je brigu o meni morao prepustiti rodbini (tetkama i baki i djedu), a neko vrijeme bio sam u vjerojatno jedinom dječjem domu u Osijeku, u Strossmayerovoj ulici.

/ Kod djeda u Sloveniji

U brizi za moje zdravlje prvo me je, prije polaska u osnovnu školu, otac sljedeće godine (1937.) poveo djedu u Sloveniju, da se međusobno upoznamo i da ja tamo radi “promjene zraka” provedem ljeto. Djed Jernej Črepinko tada je živio u planinskom selu Loki kod Maribora. U odnosu na ušoreni Čepin, koji je tada imao skoro deset hiljada stanovnika, Loka je zapravo bila zaselak, s rijetko lociranim kućama na brdskim strminama. Ali je način života bio daleko od seoskog, bar za mene: kuća na kat s obojenim vitražima na ulaznim vratima, s modernom betonskom štalom i isto takvim, sofisticiranim svinjcem. Evropa, rekli bismo danas! Nije mi bilo lako kad se otac morao vratiti u Osijek a ja ostao “sam” (bez obzira na rođaštvo radilo se uostalom i o drugom jeziku). No ja sam se, kao svako dijete, vrlo brzo akomodirao, upoznao sa susjedskom djecom i do jeseni pretvorio u pravog malog Slovenca.

Nikad neću zaboraviti događaj s kruhom već prvog dana nakon što se tata zbog službenih obaveza vratio u Osijek. Nevolje su nastale kad sam primijetio da je kruh crn a ne bijel kao kod nas u Osijeku. Čak sam se i rasplakao, pa su domaćini hitno organizirali nabavku bijelog kruha iz najbliže pekare (a tamo su i susjedne kuće međusobno nadaleko razbacane po brdu, a kamoli trgovine). Bio sam miran kad sam do kraja boravka na svom jelovniku svakodnevno imao bijeli kruh. Sad shvaćam tu razmaženost tadašnjeg šestogodišnjaka – danas bih ne znam što dao za onaj crni kruh!

Oduševljenje djece mojim crtanjem, igranje po strmim padinama, veranje po vočkama, branje glljiva s nekim ogromnim psom koji nas je vodio kroz šume, pronalazio vrganje i lisičice te nas vraćao nepogrešivo kući, ljubav koju

su mi ukućani ukazivali kao jedinom unuku (ujak i još dvije tetke nisu imali djece) – sve je to za mene predstavljalo raj. Čak sam vjerojatno već poprimio slovenski jezik, pa je, kažu, bilo muke kad sam se vratio u Čepin: slovenski je prevladao nad naškim, kako smo kraće nazivali hrvatsko-srpski.

Igre s vršnjacima u Loki ostale su nezaboravne, jer sam ja donio drugarima neke drukčije spoznaje i običaje iz daleke ravne Slavonije, a našao se ne samo u drukčijoj sredini, nego i u civiliziranijoj, bliže Zapadu, naravno – iako Slovenija tada još nije bila životnim standardom toliko viša kao danas. Iz Osijeka sam im donio igru papirnatim avionima, koji su se konstruirali iz lista školske teke, a trup s repom iz polovine lista. Ti bačeni avioni daleko su duže letjeli od jednostavnijih letjelica u obliku rakete (koji su bili općepoznati u svijetu). Ti avioni posebno su bolje padali s vrha brdašca prema udolinama, kojih u našoj ravnicu, naravno, nema. Ne treba ni naglašavati da sam ja ukrašavao aeroplane (kako su se tada nazivali avioni) oznakama na krilima kakve su imali pravi avioni, pa je svaki klinac prepoznao svoju letjelicu.

Najbizarniju zabavu iz Slavonije, koju mali Slovenci nisu poznavali, pokazao sam im kao posebnu senzaciju: pucanje topovima od blata. Top je pogača, torta od običnog blata u koju se do dna palcem udubi rupa i potom se snažnim zamahom udari u glatku površinu. Nastaje eksplozija od zračnog proboja blatnog dna. Poslije se umijesi nova torta – i igra se nastavlja. Već kod prvog pokušaja doživio sam razočaranje: tortu nisam mogao uopće načiniti, jer je slovenska zemlja sasvim drukčija od slavonske. Crvena je a ne crna, i ne može se mijesiti a još manje modelirati! Bio je to moj prvi susret s tom činjenicom, jer sam dječji mislio da je zemlja svagdje ista! Naša panonska crnica globalni je simbol plodne zemlje. Kad je izoreš plugom, plavo-crnog je sjaja, poput čelika, dok je slovenska zemlja zapravo usitnjeni kamen crvene boje, od koje se, dakle, ne može zamijesiti blato! Zato je Slavonija žitnica, a Slovenija namijenjena drugim poljoprivrednim kulturama.

Vidio sam još jednu značajnu razliku u običajima u Sloveniji. U tim planinskim krajevima nisu držali konje kao vučnu snagu, nego goveda, pa i krave; kod njih je bilo normalno u kola uprezati krave muzare, što je u Slavoniji bilo nezamislivo. Njihov običaj je vjerojatno ekonomičniji, a s druge strane konji su, kako su domaći objašnjavali, nepraktičniji na brdovitim terenima.

/ Orahovica, Novo Mesto...

Odmor sam 1938. proveo u samoj ORAHOVICI, sada bez brata. Otac je organizirao boravak u glavnoj ulici u kući sladoledara (kao prošle godine kod kovača). Gazda je noću proizvodio sladoled, a danju ga dvokolicom (po tadašnjem običaju) prodavao po mjestu i okolnim selima. Sladoledari su u pokretu vikali: "Sladoleed!" i povremeno se zaustavljali, a mještani se okupljali sa zdjelama da bi kupovali sladoled za ukućane, posebno djecu, naravno. Seljani su uglavnom plaćali u naturi, tj. jajima (koja su bila glavni sastojak u proizvodnji sladoleda).

Možete li zamisliti moje oduševljenje što živim u kući "pravog sladoledara" i imam priliku uživati u sladoledu na licu mjesta? Posebna svečanost bila je navečer kad se gazda vraćao kući – tad su kola bila meni na raspolaganju! Kako nikad nije bila rasprodana sva količina, za mene je bilo i previše kad sam mogao postrugati ostatke sladoleda u kontejneru. Začudo, ničeg se više ne sjećam o boravku u Orahovici, ni domaćina, ni djece s kojom sam se igrao – osim slikovite glavne ulice s drvoredom kroz koju teče potok.

NOVO MESTO u Sloveniji bila je treća destinacija za ferije (1939. godine). Kao dječak bez majke dospio sam u program osječkog Crvenog križa, koji je bio iznajmio zgradu osnovne škole za naš boravak. U blizini smo imali rječicu Krku, koja je zbog svoje bistrine bila idealna za kupanje. Nezaboravno je bilo ronjenje otvorenih očiju i sakupljanje raznobojnih kamenčića.

Najznačajniji doživljaj bio je izlet autobusom na Bled, nezaobilazni tadašnji turistički cilj, kojom prilikom smo posjetili izvor Savinje i kanjon Vintgar, bisere i inače prekrasne Slovenije. Teško je opisati koliko je Slovenija očaravajuće djelovala na nas ravničarsku djecu, pogotovo one koji do tada nikad nisu bili u planinama!

Taj izlet ostavio je jedan nezaboravan doživljaj, pomalo bizaran, ali važan, za moj budući život. Na jednom stajalištu, vozač je na vratima autobusa sjeo da prezalogaji. Sa zanimanjem sam gledao kako otvara konzervu sardina i džepnim nožem (škljocom) vadi ribu iz ulja te uz svježi kruh uživa u ribi. Kako ja prije toga još nisam imao priliku da probam sardine, za mene je to bila izazovna scena. I pokazala je rađanje gurmana, kakav sam potom ostao čitav život. Razumljivo je da sam nakon povratka kući nastojao da dođem do sardina koje inače nikako nisu bile u našem jelovniku. Dok je u Osijeku dravska riba bila uobičajena, Čepinčani su, bez rijeke u blizini, do ribe dolazili na prilično

udaljenom melioracionom Brondinom kanalu (trgovačka mreža snabdijevanja u novom socijalističkom poretku još nije bila ni na vidiku). A plodovi mora postali su mi u životu nezaobilazna hrana. A kasnije, vratio sam se sardinama rađeći seriju reklamnih filmova za EVA sardine.

/ Djed Lazo i májka Savka u Čepinu

Djed Lazo i májka (sa dugouzlaznim prvim vokalom) Savka bili su na čelu porodične kuće Dovnikovića s velikim dvorištem (avlijom), do kojeg se došlo nekadašnjom kupovinom susjednog zemljišta. Sa sedam jutara zemlje uspelo je njima dvoma na tome ognjištu odgojiti desetero djece i dočekati brojnu unučad.

Djeda sam posljednji put vidio sredinom 1941., kad sam s ocem morao u izbjeglištvo. Bio je tipičan slavonski seljak velikih sijedih brkova, sa šeširom na očima, u širokim bijelim platnenim gaćama, ljeti u opancima a zimi u drvenim klompama podstavljenim slamom. Kako je i on, poput tetka Voše, namjerno oslabio vid za Prvog svjetskog rata da ne bi morao u rat, cijeli preostali život proveo je orijentirajući se relativno spretno na poznatim lokacijama: avliji, bašči, na razbacanim njivama oko sela...

Májka je također predstavljala pravu slavonsku baku: u tamnoj suknji s pregačom, sa štrikanim papučama (štokama) na nogama i obaveznom tamnom maramom koja uokviruje lice. Pored svojih neprekidnih poslova po kući i avliji, vodila je posebnu brigu o unucima.

U džepu ispod pregače uvijek je za nas unuke imala skrivenu neku mi-loštu – jabuku ili bombon. Kad se na Božić ujutru trebalo u crkvu na službu božju ići bez doručka radi pričesti, znala je reći: “To je samo za nas stare”, pa je nama djeci priredila kajganu sa slaninom i kobasicama da ne gladujemo do ručka. Bila je vjernik, ali ne i dogmatik. Redovito je čitala Sveto pismo. Druga obavezna literatura bio joj je Narodni kalendar, u kojem je, pored dana i mjeseca, bilo i literarnih tekstova. Moram priznati da naši u porodici nisu bili veliki vjernici, i molitve im nisu svakodnevno ponašanje. Vjera je za njih bila narodni običaj – poštovali su Božić, Uskrs, porodičnu Slavu i svoga paroha, ali nisu živjeli u strahu od božje kazne, pakla i sličnih nevolja.

Bez obzira na neškolovanost, bakin jezik bio je izvorno lijep i čist. Oduševljavala me je kad bi, naprimjer, rekla: “Ošinuo me pogledom k'o kandžijom.” S

njom je, nakon velikog rata, nestao i stari seoski jezik istočne Slavonije – bogat u narodnom izražavanju, ali i s mnogo njemačkih i turskih izraza (čûg, štacija, špòrèt, franga, rangla, pa avlija, kandžija, pendžer, đerdan, ćuprija...). Gotovo do smrti čitala je bez naočala! Meni su naočale bile potrebne već u djetinjstvu, ali sam ih izbjegavao (da me klinici ne bi zvali “cvikerašom”) sve do dolaska na studij u Zagreb. Sjećam se da mi je mājka morala govoriti tko dolazi sokakom iz daleka.

Jedino kino u Čepinu tih godina posjećivali su uglavnom mladi. Mājku su prvi put (i posljednji, koliko ja znam) odveli na kino-predstavu negdje u pedesetim godinama, kad sam ja već bio u Zagrebu. Radilo se, naravno, o filmu *Slavica*, s Irenom Kolesar u naslovnoj ulozi. Pitaو sam je prvom prilikom poslije toga što je u filmu ostavilo na nju najveći utisak. “Lijepa djevojka... kamena brda... more...” – bio je odgovor starice iz ravne Panonije. Otišla je a da u životu nije bila u brdima, da o planinama i moru ne govorim.

/ Život u staroj djedovoj kući

Prisjećam se i danas svinjokolje, u ranu zimu, koja u svakoj kući predstavlja poseban praznik. Poslije oslobođenja to se odigravalo za neradnih dana oko Dana Republike, što se konačno pretvorilo u narodni običaj. Glavni majstor nije bio profesionalni mesar, već netko od komšija koji se time bavio amaterski (za nas je to godinama bio bratić Slavko). Plaćanje nije bilo u novcu nego u naturi – u procentu prerađevina od zaklane svinje. Dakako, mene nisu nikad mogli dobiti ni da prisustvujem a kamoli da pomognem kod klanja, ali sam zato bio veoma agiln kod ručka pripremljenog od najsvježijih dijelova svinje koji se mogu zamisliti. Pržena svježa jetrica s lepinjom iz krušne peći, kiselom paprikom i mekom šljivkom – danas je za mene samo san. O drugim stvarima da i ne govorim. Jedna od tih su čvarci topljeni u kotlu na laganoj vatri, s dodatnim mlijekom u pravi čas da porumene, “kao zlato”... Na pamet mi pada Đole: “Al' se nekad dobro jelo...”

Ne mogu danas, u doba moderne prehrane, zaboraviti hranu uz koju sam odrastao, a koja je i u gradu i na selu bila izrazito, kako se danas kaže, domaća, jer još nije bilo masovne prehrambene industrije, što je najvažnije, nije bilo intenzivne kemijske obrade proizvoda, s kojom se danas, u mojim poznim godinama, komercijalno i bezobzirno operira. Ja imam prednost da zahvaljujući

svojoj dugovječnosti znam što je prava hrana, kakvog je okusa kobasica, svježje povrće, prvoklasno voće, itd... Pa, brate, ni zraka dobrog više nema u ovoj civilizaciji, koja je u mnogim drugim vidovima unaprijedila život.

Stare kuće djeda Laze više nema. Bratić Pero, kome smo svi skupa ostavili djedovinu na uživanje, srušio ju je i na njenom mjestu ranih pedesetih sazidao novu "modernu" zgradu, u panonskom stilu, s dva velika prozora i uskim vrtom prema ulici, sa zidom u dvije boje (donjom užom tamnijom); iste takve zgrade vide se od Slavonije, preko Srijema, Vojvodine, Mađarske, do rumunjskih Karpata. U gradnji nove kuće ranih pedesetih, rješavajući se "starudije", Pero je pored nepotrebnih stvari uništio, nažalost, i dragocjene relikvije, kao bakin tkalački stan i preslicu, djedove klompe, pa i moje papire i knjige, koje nisam odmah sa sobom ponio u Zagreb! U sačuvanom dnevniku imam spomenute brojne bilježnice s mojim književnim pokušajima, pa krivim i sebe što odmah nakon odlaska nisam došao po te dragocjenosti. Za objašnjenje treba se sjetiti tadašnjih generalnih nastojanja u zemlji da se s novim društvom grade i novi prostori s novim sadržajima...

/ "Daje se na znanje..."

Dok u sjećanju prebirem slike starog Čepina, obavezno se zaustavljam na bubnjáru (dobošáru) koji je prije rata, a neko vrijeme i poslije rata, bio sastavni dio seoskog života. Kako se tada dnevna štampa rijetko čitala, pogotovo o lokalnim problemima, posebno do rata, bubnjar je bio glavni raznonosilac službenih vijesti. Povremeno je kružio selom, zaustavljao se na uobičajenim mjestima, bubnjanjem pozivao narod i čitao važne obavijesti. Kad se začuje doboš, svi izlaze na sokak i okupljaju se oko bubnjara, a on završava bubnjanje, zadijeva palice za doboš, stavlja naočale, vadi papir iz džepa i počinje jakim glasom:

— Daje se na znanje!... Prvo...

I slijedi niz općinskih naredbi, uputa i novosti, važnih za život sela. Na kraju vraća papir i naočale u džep, kratkim bubnjanjem označava kraj i odlazi dalje. Funkcija bubnjara nestala je pedesetih godina širenjem radija i štampe, a i povećanjem pismenosti stanovništva.

/ Prela i sijela

Stoljećima se u slavonskim selima neslužbena komunikacija među ljudima obavljala na nekoliko načina: prelima, sijelima, u birtiji i u brijačnici.

Prela su se priređivala večerima po pojedinim kućama, gdje su, uglavnom žene, obrađivale vunu, prele i vezle, uz razgovore o svemu i svačemu, pa i prenošenje novosti i tračeva – uz obavezno jelo i piće, naravno. Sastanci su često bili organizirani tajno za uži krug, a mangupi bi, saznajući za to, kao slučajno navratili domaćinu i prihvatili da se pridruže društvu, u prvom redu jelu i piću. Sljedećih dana to bi u selu bila neodoljiva tema za viceve.

Pod *sijelima* podrazumijevaju se neorganizirani skupovi na klupama na sokaku ispred kuća. Naravno, gdje su dvije klupe uz stazu, jedna nasuprot druge, ljudi se vole više sastajati, a to je bio slučaj uz kuću Dovnikovića. Tako sam ljeti svako predvečerje uživao da se priključim odraslim muškarcima i slušam šale i nadigravanja, tipična za Slavonce, koja su često bila neslana, ali izuzetno duhovita. Na nekadašnjim igrankama to se ogledalo u pjevanju *bećarca* u kolu, gdje su momci, a i djevojke, sastavljali stihove na licu mjesta što je onda ostajalo u tradiciji za budućnost. Evo stihova koje sam zapamtio:

*Ja u sobi, noge na vr' bašče,
ženo moja, udarim te ciglom!*

Koliko znam, takav nadrealizam postoji samo u slavonskom narodnom stvaralaštvu, a izraz je tadašnjeg sitog života (kakav naglo nestaje u tim ravničarskim krajevima). I inače, u slavonskim narodnim pjesmama nema tuge, jadicovke, nema izgubljene ljubavi, što je karakteristično u narodnim pjesmama ostalih dijelova regije.

Možda sam iz tih izvora i pokupio satirične sklonosti koja su me odvele u profesionalne humoriste.

Seoska *birtija* (bircuz) oduvijek je bila teren za neslužbenu razmjenu vijesti i saznanja. Dok se događaj ne bi potvrdio u bircuzu, zapravo se nije dogodio. A u našem dijelu sela Bugarićeva gostionica, sa svojim ovećim prostorijama imala je višestruku namjenu: osim stolova za piće i kartanje. "Vidimo se kod Bugarića!" bio je u Čepinu nakon rata svakodnevni pozdrav godinama.

U moje doba kod Bugarića su se subotom održavale igranke, na kojima su se plesale i narodne igre (taraban, logovac, moravac, kukunješće...), ali i gradski plesovi (valcer, ingliš valcer, tango...), te bogami i moderni zapadni ritmovi

(bugi-vugi, troking...), koji su inače u novom socijalističkom sistemu bili neslužbeno zabranjeni kao izraz reakcionarne kapitalističke zabavne muzike. Na selu smo nas nekoliko momaka to naveliko plesali, jer je rijetko tko, pa i mjerodavni, razumio što je to zapravo zabranjeno.

Brijačnica je svagdje u svijetu, pa i na našem selu, bila stoljećima središte društvenog života. Još u godinama poslije Rata, dok nisam napustio Čepin, ljudi su morali redovito odlaziti brici Luki na brijanje ili šišanje. A tamo je bilo kao u kazalištu. Uvijek se nalazio među mušterijama predvodnik koji bi održavao temperaturu u diskusijama, s temama od seoskih caka do svjetskih političkih pitanja. Tada je došlo do naglog razvoja brijačke tehnike – žilet, a potom električni aparat značajno su umanjili ulogu brice u društvu.

Kad sam prvi put došao u posjet iz Zagreba, ranih pedesetih, u svoj komšiluk u Čepinu donio sam električni aparat. Jedan djedica zatekao me dok sam se ujutru brijao *philipsom*. Zapanjeno je pratio moje zujeće pokrete po licu. Sa strahom je prihvatio ponudu da i njega obrijem. Sjeo je i grčevito se prihvatio stolice. Starac je duboko odahnuo kad sam mu rekao da je brijanje gotovo. Bio je to mali korak za mene, ali veliki za Cigalmaal!

U Čepinu sam kao stanovnik živio samo dva puta – za prvog razreda osnovne škole (1937/38) i nakon oslobođenja (1945. — 49.), a povremeno vikendima, praznicima i za školskih ferija, te tragičnih nekoliko mjeseci 1941. Ostalo pripada rodnom Osijeku. Pa ipak je u mojim uspomenaama Čepin (već i zbog perioda odrastanja u doba nastajanja nove države nakon Velikog rata, a i zbog djedovine) ostao pojam zavičaja.

/ Sedam tetaka, nekoliko teča i strina

Moja loza, obitelj djeda Laze i bake Savke, bila je mnogobrojna. Do Drugog svjetskog rata imao sam dva strica i sedam tetaka.

Tetke u Čepinu posjećivao sam dok sam dolazio djeđu i baki iz Osijeka, a to zbog kratkih boravaka nije bilo lako izvodljivo, pa su se znale osjećati uvrijeđenima. Jer nije bilo dovoljno pozdraviti se i malo popričati, već obavezno sjesti i jesti bez obzira na doba dana. Naravno, u slavonskim seoskim kućama uvijek ima spremne hrane, makar sušenog mesa (šunke, krvavica, mesnih kobasica, kulina, slanine, uz kiselu papriku i, za odrasle, rakija). E, sad zamislite kad u jednom danu morate posjetiti sve tri tetke, a u djedovoj kući, gdje odsje-

date, ili ste već jeli ili vas očekuje ručak. Tetak Miloš Rusić živio je s tetkom Milevom u Osijeku. Kao željezničar, od konduktera je bio dogurao pred rat do kontrolora, i često je bio na putu. Kako nisu imali djece, uzeli su na brigu prvo svoju sestričinu Zlaticu, kćer Bose i Rade Rakića, a onda i mene za jednu školsku godinu. Tetka Mileva bila je izvanredna domaćica i kuharica, a brinula se o nama kao prava majka. A mi smo teču Miloša upravo obožavali. On je bio veseo čovjek i nastojao je život gledati u njegovim svijetlim bojama. Vraćajući se sa svojih redovitih službenih putovanja, u kuću je donosio veselje i optimizam (kakva oprečnost tetku Žarku!).

Kad je kao kondukter bio na kratkoj baranjskoj ruti Osijek — mađarska granica, znao je povesti Zlaticu i mene i zaključati nas u kupe prvog razreda (u kojima je rijetko kada bilo putnika, jer su bila još dva, jeftinija – drugi i treći) da do granice i natrag skačemo po sjedalima od crvenog pliša, igramo se i gledamo kroz prozor. Kao nekonvencionalan i veseo čovjek, nije lako podnosio “teror” tete Mileve, koja je, u svojoj savršenosti u održavanju stana, zabranjivala da se ulazi u cipelama u spavaonice s uglancanim parketima.

Jednom je tetka bila u banji i nas troje ostalo sâmo, pa je teča smislio veliku “osvetu”: doveo je poznatog čepinskog Ciganina zvanog Jagare u stan, počastio ga i zlobno uveo u “zabranjenu” spavaonicu. Jagare se u neakvim cokulama na nogama okliznuo (vjerovatno se prvi put našao na parketima) i tako ljosnuo da smo mi umrli od smijeha. Prvi put to mogu javno otkriti, jer drage tete Mileve više nema među živima. A ako negdje na drugom svijetu ipak pročita ove retke, siguran sam da se neće ljutiti, jer je i ona bila vesele naravi i voljela se smijati.

Jedini tetak ne-Slavonac bio je muž tetke Vasilije, Voja Dželetović iz Prizrena. Upoznao sam ga tek 1941. kad smo se kao izbjeglice našli u Beogradu. Stanovao sam kratko vrijeme kod njih, kao jedanaestogodišnjak. Teča Voja bio je dostojanstven i šutljiv gospodin, bez smisla za humor, posvećen svom biznisu – kavani u sklopu kuće na Voždovcu u kojoj je imao i stan. Naime, u Prizrenu je do rata imao u gradu najveći hotel, “Jugoslavija”, koji je bio primoran 1941. (doduše na vrijeme) prodati i napustiti Kosmet, da bi u Beogradu kupio kuću s lokalom. Tetak Voja bio je tipični kosovski Srbin, s tamošnjim načinom života i svjetonazorom, koji su se znatno razlikovali od naših, slavonskih običaja. Tetka nam je ranije pričala da je kao njegova supruga s djetetom u Prizrenu uživala u zavidnom standardu, ali u kući opkoljenoj visokim zidom i bez običaja da sama izlazi u grad.

/ Djetinjstvo do rata

Kako rekoh, kao dijete do rata u Osijeku nisam živio loše, mjereno metrom niže srednje klase, ali je nedostatak pravog doma, s vječnim seljenjima, ipak dao posebnu boju mome odrastanju. Eventualne stresove ublažavalo je sklanjanje u moj nepomućeni svijet crtanja. Kažu da mi nikad nije bilo dosta čistog papira. Meni je bio strogo namijenjen papir u kojem se donosio hljeb iz pekare, a bio je dušu dao za crtanje olovkom. Kasnije mi je otac morao početi kupovati posebne školske bilježnice s bijelim stranicama, koje sam neumorno ispunjavao crtarijama. To je izrazito buknilo u drugom razredu osnovne škole kad sam se susreo sa *stripom*.

/ Strip

Strip nije postao samo velika ljubav kojom su bila obuzeta sva djeca u Osijeku, strip je bio izrastao u moj grandiozni životni san, u životni cilj. Sada se te tridesete godine s pravom nazivaju zlatnim dobom stripa. Zamislite klince koji su od današnjih mas-medija imali na raspolaganju samo novine, među kojima su stripovi bili prava fascinacija. Junaci stripova živjeli su s nama, pratili smo njihove avanture, suosjećali s njihovim problemima, oduševljavali se njihovim uspjesima.

Beogradski MIKA MIŠ objavljavao je samo strane stripove, i to, naravno, s kulturnim crtanim herojima. MIKIJEVO CARSTVO donosio je stripove domaćih autora: Kuznjecova, Solovjeva, Navojeva, Lobačeva, Lechnera... Skoro zaboravih beogradski serijski strip TRI UGURSUZA, francuskih autora, s mangupima Nosonjom, Bradonjom i Ćoronjom, koji su svojim otkaćenim pogledima na društvo oduševljavali čitaoce. U zagrebačkom OKU uživao sam u crtežima Andrije Maurovića i njegovim junacima Starom Mačku i Polaganoj smrti, a u VANDROKAŠU prvi put sreo sam genijalne stripove Waltera Neugebauera u diznijevskom stilu.

Posebna je priča kulturni POLITIKIN ZABAVNIK, koji se pojavio pred Drugi svjetski rat i koji je stripovima i tekstovima postao za nas prava Biblija. Popaj, Pera Ždera, Miki Maus, Paja Patak, Šilja, Hromi Daba i ostali crtani junaci uzbuđivali su nas i s kinematografskih ekrana. I tu negdje rođena je klica crtanog

filma koja se nakon svega desetak godina kasnije razvila u ozbiljnu biljku – moj profesionalni rad na filmskoj animaciji.

Meni i mojim drugarima u dvorištu Vinkovačke ulice 1 nije bilo sasvim jednostavno pratiti strip-listove, jer je bilo teško nabavljati jednom ili dva-put sedmično po dinar, a kasnije i dva dinara za omiljene stripovske novine. Dinar je bila vrlo stabilna valuta u to doba, ali se istovremeno teško do njega dolazilo. Sjećam se kako je u poslijeratnoj Jugoslaviji djeci bilo mnogo lakše kupovati svoje novine. Pred rat mi smo se snalazili na razne načine da svi zajedno, nas pet-šest, nabavimo dinar da bismo kupili novoizašli strip-list u kojem su stripovi izlazili u nastavcima. Kad bismo kupili novi broj, skupljali smo se u nekom dvorišnom uglu, jedan bi čitao (obično sam to bio ja), a ostali bi preko njegovih leđa napeto pratili stranice. S pravim dječjim nestrpljenjem nastojali smo saznati što se desilo s junakom koji se u prošlom nastavku našao u bezizlaznoj situaciji. Moram reći da sam ja stripove pratio na dodatan način – kao crtač, kao budući autor stripova, jer su me svi već tada smatrali za takvo- ga i odnosili se prema meni s posebnim poštovanjem. Kolikogod je i mene zanimao sadržaj nastavaka, ja sam istovremeno uživao i u crtačkim rješenjima slika, zapravo najviše u tome. Oduševljavao sam se crtežima Harolda Fostera u *Princu Valiantu* i *Tarzanu*, rješavanjima crnih i bijelih ploha, sjenama na likovima u pokretu, načinom na koji je s minimalnim brojem poteza kistom dočaravao džunglu. A da ne govorimo o vjernim prikazima srednjevjekovnih kostima, oružja i građevina u *Princu Valiantu*!

/ Mogu i ja!

Razumije se da sam u svojim tekama imitirao takve crteže maštajući o svom vlastitom stripu. U sredini u kojoj sam se kretao nije bilo nikoga da mi pruži bilo kakav savjet na tom području. A ja, naravno, nisam imao pojma o crtanju za novine, jer sam u rukama mogao imati samo krajnji produkt – odštampane stranice stripa ili ilustracije u novinama ili knjigama. Da bi imitirao štampanje u boji, *Mali Mika Miš* objavljivao je stripove svaki put u drugoj boji – plavoj, zelenoj ili smeđoj. To mi se izuzetno dopadalo, pa sam odlučio da svoje stripove u tekama radim na isti način. Tata je imao utisak da je to izrazito važno pa me je odveo u papirnicu u Županijskoj ulici da kupimo za početak smeđi tuš. Nisam, siromah, znao da se crteži rade crnim tušem, a da se kasnije u štampi reprodu-

ciraju u željenoj boji. Naravno, efekt smeđeg tuša me je razočarao (za razliku od crnog, svi tuševi u boji su prozirni, poput tinte). Uvjeren da su mi prodali loš tuš, potužio sam se ocu, pa smo obojica otišli u papirnicu da reklamiramo. Prodavač je uvidio u čemu je stvar te je diplomatski riješio spor: zamijenio je smeđi tuš crnim, s objašnjenjem da me crni nikada neće iznevjeriti.

Kad smo već kod te knjižare-papirnice, ne mogu a da se ne sjetim kako je ta trgovina na mene djelovala poput svetog mjesta – miris papira i crtačeg materijala uzbuđivao me je jednako kao i trafika s novinama (strip-listovima). A pred izlogom u Županijskoj ulici, punim knjiga, teka, olovaka, bočica s tuševima, kutija s vodenim bojama – znao sam stajati kao omamljen. Zapamtio sam upravo tu knjižaru, jer se nalazila u blizini nekoliko stanova gdje sam živio – u Vinkovačkoj, Novoj ili Aninoj ulici.

Da, i trafika sa stripovima bila je sveto mjesto. Jednom sam, također u Županijskoj ulici, u trafici pored prodavačice vidio klinca, vjerovatno njenog sina, koji je iza pulta listao neki strip-list. Kako je otac tada bio udovac, sanjao sam strastveno o mogućnosti da on oženi prodavačicu novina! Nikad mu o tom svom snu nisam govorio. Uostalom, možda tada u Osijeku nije ni bilo neudane prodavačice novina.

A uz strip-listove privlačio me je još jedan tjednik. U dvorištu kuće u Kolarićevoj ulici susjeda nam je bila tinejdžerica Seka koja je bila opsjednuta filmskim glumcima, skupljala je njihove slike i pratila popularni časopis *Filmski žurnal*. Tako sam još i prije osnovne škole ušao u svijet filma – pratio sam Seku u njenom divljenju prema američkim starovima Greti Garbo, Bette Davis, Clodette Colbert, Tyronu Poweru, Clarku Gableu, a u prvom redu prema Shirley Temple, u koju sam zatim, kao svoju vršnjakinju, bio zaljubljen. Tako sam poznao plejadu filmskih zvijezda i prije nego što sam ih vidio na filmu.

Ne moram ni naglašavati da me je posebno privlačio beogradski *Jež* (pred rat *Ošišani jež*, zbog borbe s cenzurom). Jasno, radilo se o karikaturama koje su crtali različiti karikaturisti koje sam sa zanimanjem pratio. Pratio ne u doslovnom smislu, jer sam se s *Ježom* susretao jedino u brijlačnici u Strossmayerovoj ulici. *Jež* je na mene djelovao tako magično da nije bilo čudo što mnogo godina kasnije nisam odolio pozivu da se zaposlim u tome listu kao stalni karikaturist.

Četvrti je bio beogradski mjesečnik *Železnički venac*, na koji je tetak Miloš kao namještenik Željeznice bio pretplaćen. U njemu sam se prvi put sreo s enigmatikom. Na pretposljednjoj stranici redovno je bila križaljka (ukrštene reči), koju sam s velikim uzbuđenjem rješavao. Enigmatika je kasnije od zabave

postala dio mog stvaralačkog života. Zanimljivo je kako su me križaljke uvodile u dotad nepoznate svjetove. Tako sam jednom saznao da je *nota iz solmizacije* – LA! U sljedećim križaljkaama kod svakog takvog opisa upisivao sam LA, ali stvari nisu štimale. Tek kasnije sam saznao da u muzičkoj ljestvici postoji sedam nota (do, re, mi, fa, sol, la, si) i da je LA samo jedna od njih. Čovjek uči dok je živ, kaže narod.

/ Crtač Vaso Lechner lično

Imao sam sreću da u svojoj desetoj godini lično upoznam u Osijeku jednog pravog strip-crtača! Zamislite danas klinca-nogometaša kojemu predstave Davora Šukera i on ga pozove na svoj trening! Radilo se o Sebastijanu-Vasi Lechneru, crtaču stripova *Nibelunzi* i *Džarto – sin sunca*, koje sam s drugarima pratio u beogradskom *Mikijevoj carstvu*. Dvaput sam u njegovom stanu u Strossmayerovoj ulici gledao kako radi: hamer – pričvršćen na crtaču dasku, olovka i gumica, pero i kist, crni tuš... Pod rukom Vase (tako su ga zvali) nastajale su scene koje sam poslije čitao u listu. Ne znam zašto se prijateljstvo nije nastavilo, vjerojatno su to omeli crni oblaci velikog rata koji su ubrzo prekrili zemlju.

Zbog izbijanja rata nisam upoznao drugog profesionalnog strip-crtača u Osijeku, koji je bio autor detektivskih stripova u beogradskom *Malom Mika Mišu* (i radio pod utjecajem Alexa Raymonda). Marijan Ebner počeo je hodati pred sam rat s drugaricom moje susjede Seke, koja je skupljala slike filmskih zvijezda, i koja je, naravno, obećala da će me kao crtačkog talenta upoznati s njim. Kad sam se poslije oslobođenja vratio u Osijek iz izbjeglištva, potrudio sam se da kontaktiram u prvom redu s Lechnerom, ali sam saznao da su obojica stradala zbog suradnje s endehaškim režimom.

/ Film

Da se vratim filmu, koji je na kraju postao i moja glavna profesionalna preokupacija.

Moj otac nije cijenio film, pa ni kao zabavu; tvrdio je da je to najobičnije varanje naroda (tehnički bio je u pravu), pa ja prije Drugog svjetskog rata nisam vidio mnogo filmova. Uostalom, to je i koštalo. Ipak, nekoliko puta otac

me je znao povesti u kino kad je bio dežuran na kino-predstavi. Tada je, bar u Osijeku, svakoj predstavi službeno prisustvovao policajac radi održavanja reda. Pratio sam film s bočnog sjedišta u posljednjem redu s kojeg se nadziralo gledalište. Nas klince posebno su, naravno, oduševljavali kaubojski filmovi, pa zatim filmovi o Tarzanu. Jedne nedjelje dopodne, umjesto da odemo na sat vjeronuka (pravoslavni vjeronauk održavan je izvan školske nastave), nas nekolicina iz razreda pobjegli smo u kino Urania gdje je igrao film o Tarzanu s Johnyjem Weissmillerom u glavnoj ulozi. Pustili su nas pet-šest na matineju za dinar (koji se kod nekog od drugara našao u džepu) da bismo zauzeli nenumerirana mjesta na običnoj klupi bez naslona u prvom redu, tako blizu ekranu da nije bilo moguće vidjeti dno filmske slike uključujući i titlove. Nikada neću zaboraviti scenu kad se Tarzan bori pod vodom s krokodilom. Ne znajući za montažno “varanje naroda”, što reče moj otac, bili smo oduševljeni da je Weissmiller provodio pod vodom minute i minute, i to u nemilosrdnoj borbi s nemani. No ja nisam bio zadovoljan, nisam ni danas, Weissmillerom kao likom, jer nije nimalo sličio Tarzanu iz kult-stripa Harolda Fostera; osim lika, nije imao gaćice od leopardovog krzna, nego od profanog tekstila!

Sjećam se jednoga vesterna (zaboravio sam mu ime) koji se u kinu *Royal* prikazivao u dva dijela. Na kraju prvog dijela, glavnog junaka, kauboja u bijeloj odjeći i na bijelom konju, zli momci namamili su u nekakvu pećinu; u mraku se začulo prijeteće “Hands up!” i heroj je podigao ruke u znak predaje, a na to je slijedio rez i natpis: KRAJ PRVOG DIJELA. Bio je to šok za sve gledaoce, i nije bilo nimalo lako dočekati narednu sedmicu i drugi dio filma. Zaboravio sam jesam li vidio taj drugi dio, s obzirom na nezgodan odnos moga oca prema filmskoj umjetnosti. (Moram dodati da je on promijenio svoj stav prema filmu ranih pedesetih nakon mog sudjelovanja u pokretanju crtanog filma u zemlji). Drugi snažan i do danas nezaboravan utisak ostavio je na mene film *Heidi*, sa Shirley Temple u glavnoj ulozi. Njena ljubav prema djedu, okrutna otmica i djedova potraga za njom – djelovale su na mene traumatski.

Treći ožiljak na mojoj dječjoj psihi ostavio je film *Kralj kraljeva*, spektakularna ekranizacija života Isusa Krista. Gledanje toga filma bilo je organizirano kao dio školske nastave, pa je kino-dvorana na toj matineji bila ispunjena isključivo đacima osnovnih škola. Film je bio posebno upečatljiv zbog dojma kolora (u to doba igrani filmovi u koloru bili su tek u povoju); naime, svaka sekvencija bila je izrađena u drugom tonu (žutom, smeđem, crvenom, plavom...). Peripetije oko suđenja Isusu, njegov mučenički hod pod teškim krstom prema

mjestu raspeća toliko je snažno djelovalo na sve nas, da su djeca burno reagirala tokom projekcije, a ja sam, negdje iz prvih redova, zamalo bacio na ekranu školsku torbu na zle rimske vojnike.

/ Prvi susret s filmom

No moj prvi susret s filmskom projekcijom uopće dogodio se u dječjem domu u Strossmayerovoj ulici 1938. godine, u drugom razredu osnovne škole. Malo toga se iz tog doma sjećam. Znam da sam bio nesretan boraveći izvan domaće atmosfere nakon mamine smrti, i vrebao sam bilo koju mogućnost da pobjegnem tati koji je službovao u obližnjoj zgradi policije, na uglu Strossmayerove ulice i centralnog trga.

Više svjetla u te dane donosila su ugodna iznenađenja koja nam je povremeno priređivala uprava doma. Ovaj put se radilo o filmskoj predstavi, što je zapravo jedini događaj kojeg se iz tog razdoblja sjećam. Radilo se o dokumentarnom filmu (i odmah u koloru!) o životinjama u nekakvom zoološkom vrtu, iz kojeg sam, opet, zapamtio samo papagaja čarobno šarenih boja. Treba znati da smo svi, vjerojatno i odrasli oko nas, do tada takve slike gledali samo u knjigama, i da je prvi put u životu kolorirana slika pred nama oživjela! Scenu i danas vidim: zamračena prostorija, iza nas čudovišna mašina – projektor, titrajući šum filmske trake, treperav mlaz svjetla – i blješteća šarena (nijema) slika na zidu. Zanimljivo je, eto, da je prvi film u mom životu bio u koloru.

Nakon toga, do rata, od filmova u bojama vidio sam samo crtane filmove u predigrama dugometražnih crno-bijelih igranih filmova, a od cjelovečernih samo jedan, prvi igrani kolor film *Čarobnjak iz Oza* (sa Judy Garland). Može se zamisliti kakva je to bila senzacija! Spektakl *Kralj kraljeva*, kao što sam već rekao, bio je lažan kolor-film, jer je samo imao svaku sekvencu iskopiranu u drugoj boji.

/ Crtani film

Crtani filmovi u predigrama bili su posebna priča. Već i sama činjenica da čovjek gleda pokrenut crtež bila je fascinantna za sve uzraste, naravno, posebno za nas djecu, koji smo te iste junake već znali iz stripova. Osim toga, dok su

stripovi u novinama bili crno-bijeli, filmovi su prštali u prekrasnim bojama. Ne treba ni naglašavati da su crtani filmovi, kao i stripovi, za mene predstavljali nešto više nego za ostale; već tada, vjerojatno nesvjesno, radala se čežnja da i sam crtam svoje filmove. Nisam tada ni sanjao da će do te mogućnosti deset godina kasnije morati proći čitav jedan svjetski rat. Nažalost, tih dragih trenutaka nije bilo mnogo, jer, kao što rekoh, u mojoj porodici, ni užoj ni široj, gledanje filma u to doba nije još bila nikakva navika. Danas se najviše sjećam crtanih filmova – s Pajom Patkom i Mickeyem Mouseom, pa Popajem i Olivom...

/ Polazak u osnovnu školu u Čepinu

Kako rekoh, prvi razred osnovne škole završio sam u Čepinu, živeći, nakon majčine smrti, s djedom i bakom, stricem i strinom i tetkom Cvijetom. U razredu sam bio najbolji đak, pa me je, već i zbog crtanja, učitelj Janković tretirao kao uzor drugima. No od najranijeg djetinjstva znao sam biti zaboravljiv, što me prati do današnjih dana (naravno, danas se to razvilo u anegdotalnu profesorsku rastresenost). Tako sam zbog te mane i kao najbolji učenik jednom primio packe od učitelja Jankovića (šibom po dlanovima). Dobili smo zadatak da kod kuće preko vikenda načinimo deset snopova po deset štapića za potrebe računa množenja. U ponedjeljak su đaci koji nisu donijeli štapiće redom dobili po deset udaraca šibom po dlanovima. Meni se učinilo da sam zaboravio kod kuće narezana drvca, pa je učitelj i mene morao kazniti. Odmah zatim pronašao sam snopiće uredno spakovane u torbi, ali packe se više nisu mogle vratiti s mojih dlanova. Drugi put, na nekoj proslavi u školi bila je organizirana tombola. Tetka Cvijeta kupila mi je kupon s brojem, ali kad je došlo do izvlačenja, konstatirao sam da sam zaturio taj papirić. Broj sam, naravno, pamtio, pa je došlo do plača kad je taj broj na izvlačenju dobio knjigu. Brzo se ispostavilo da je neki klinac našao izgubljeni kupon, pa su konačno ipak meni dali zasluženu knjigu – i to *Bajku o zlatnom pijetlu* s ilustracijama Andrije Maurovića! Danas se s tim nevoljama s mojom zaboravnošću uspješno nosi supruga Vesna.

Za mene kao gradsko dijete život na selu imao je mnogobrojnih privlačnosti. Jest da u kući nije bilo električne struje i da sam, posebno zimi, dobar dio dana čitao i crtao uz petrolejsku svjetiljku, ali su zato mogućnosti igranja s djecom bile neiscrpne. Sjenik izravno povezan s tavanom iznad štale... velike kamare slame na guvnu... dugačka bašča s vinogradom i vočkama iza guvna...

dva ogromna duda, crni i bijeli, u avliji pred kućom... jamača s vodom na kraju sokaka u kojoj smo se kupali (zajedno sa žabama)... čuvanje krava na strnjacima i livadama u blizini sela... čitanje na deki u šljiviku pokraj vinograda... vožnja s djedom na njivu po svježju djetelinu... vršidba žita kod nas ili kod komšija...

Koliko sam ja dobivao od seoskih drugova iz njihovog života i običaja, toliko su oni dobivali od mene kao klinca iz grada, talentiranog crtača, poznavao-
ca stripova i knjiga.

/ Dalj

Drugi razred započeo sam na sasvim drugom mjestu, u Dalju, istočno od Osijeka. Prvi put nakon mamine smrti, otac je odlučio da se ponovo oženi, misleći u prvom redu na mene: simpatična daljska udovica bez djece mogla mi je pružiti ugodan, siguran dom. Imala je bolju kuću u glavnoj ulici Dalja i dva jutra prekrasnog vinograda na brdu uz Dunav. Tata je radi službe ostao u Osijeku i povremeno nam je dolazio, a ja sam pošao u novu školu nastojeći se prilagoditi novom domu i maćehi. Sjećam se da je otac nastojao da je zovem *mamom*, ali, bez obzira na sve, meni to nije polazilo za rukom. Školu nikako ne mogu dovesti u sjećanje, ni kolege, ni učiteljicu, ali mogu kuću i dvorište s mnogim detaljima, posebno kuhinju u kojoj sam provodio većinu vremena crtajući. Nikako, međutim, ne mogu zaboraviti vinograd s pudarskom kolibom, u kojoj smo znali prespavati kao pravi pudari, uživajući u najboljim breskvama na svijetu između čokota. No bračni par iz meni nepoznatih razloga nije mogao nastaviti zajednički život, pa sam ponovo skupio svoje stvari i s ocem se vratio u Osijek. Nikada više svoju maćehu nisam vidio.

/ U Osijeku do rata

Tako sam drugi razred nastavio u Osijeku, u školi u Aninoj ulici. Primili su me teta Mileva i tetak Miloš, koji su stanovali u Kolodvorskoj ulici, pored Gundulićeve. Tatin posao nije omogućavao da se brine i o meni. Dvadeset četiri sata bio je u službi, dvadeset četiri sata slobodan. A i tih slobodnih dana često je bio na izvanrednim zadacima (na filmskim ili kazališnim predstavama, na

utakmicama ili drugim javnim priredbama). Naime, u čitavom Osijeku bilo je svega 100 redara-policajaca (50 u Donjem i 50 u Gornjem gradu), na kojima je ležala sigurnost i red čitavog grada od 43 000 stanovnika. Zbog takvog načina života otac je imao stalnih teškoća s nesanicom.

Sjećam se da sam u šetnji gradom uvijek morao ići s njegove lijeve strane da bi on mogao pozdravljati desnom rukom i intervenirati ako se što usput desi. Iako bi imao slobodan dan, redovito bi pristupao svakom sumnjivom događaju na ulici da vidi o čemu se radi, a reagirao bi i na nečistoću na trotoaru ispred lokala, pa bi upozoreni vlasnici smjesta slali šegrta da sredi stvar. Treba napomenuti da su se trgovci, posebno u centru grada, međusobno poznavali s policajcima toga područja, pa su se svi nespornosti nastojali rješavati brzo i efikasno. Ako bi se u intervencijama radilo o kompliciranijem problemu, otac bi me uputio kući, i našoj šetnji tog dana bio bi kraj. A to se događalo prilično često.

Najdraže su mi šetnje bile Kapucinskom ulicom (u najužem centru), gdje je, kao i danas, bilo koncentrirano najviše lijepih izloga. Među njima, naravno, za mene se isticala papirnica. S druge strane, na širokom ulazu u kavanu, hotel i kino Royal nalazio se automat za prodaju sendviča, bombona i – žvakaćih guma. Trebalo je ubaciti novčić, pa se nakon pritiska na dugme, ormarić otvorao na onom mjestu gdje se nalazila željena poslastica. Sjećam se da sam se tu prvi put sreo sa sendvičem (kriškom kruha s putrom, šunkom, sirom, zelenom salatom i spiralom majoneze; ovo zadnje posebno me je impresioniralo). Naravno, daleko više od sendviča privlačili su me bomboni, pa je tata jednom pristao da ubaci novčić da mu sin proba čarobni slatki jastučić iz automata. U početku bombon je bio neobično ukusan, ali se usprkos marljivom žvakanju nikako nije dao satrajati. I tata je bio uvjeren da s tim bombonom nešto nije u redu, pa je vjerojatno već bio odlučio da više neće poslovati s automatima, što je uostalom bilo u skladu s njegovom uobičajenom sumnjičavošću prema novotarijama. No ubrzo smo konstatairali da se ne radi o bombonu već o žvakaćoj gumi (kaugumi, žvaki): bio je to moj prvi susret s tim simbolom dvadesetog vijeka.

Kad sam već kod slatkiša, sjećam se da sam od majčine smrti do rata, a to je punih pet godina djetinjstva, volio samo kisele bombone, jer sam bio zasićen slatkim stvarima, naročito čokoladom, što je počelo u doba majčine bolesti kad su rođaci i prijatelji donosili te darove njoj, a ona je, naravno, sve prepuštala nama. Čak mi je i sada smiješno reći kako godinama nisam htio ni vidjeti čokoladu – sve do 1941., kad su rat i okupacija sa svojim okrutnim ograničenjima vrlo brzo riješili taj “problem”. No, o tome kasnije.

/ Kod tetke Mileve

Život kod tetke Mileve i teče Miloša u Kolodvorskoj ulici značio je i prvo polaznje škole u gradu, nakon Čepina i Dalja. Ne znam zašto, ali iz Dalja mi nije ostalo značajnijih uspomena. Zato se više sjećam škole u Aninoj ulici u kojoj sam završio drugi i počeo treći razred. Učiteljica Kovačević ostala mi je u prijatnoj uspomeni. Na satovima pjevanja horski smo pjevali *Vrbniče nad morem*, *Junak sam iz Like ja*, te himne Kraljevine Jugoslavije *Bože pravde* i Banovine Hrvatske *Lijepa naša*.

Nakon toga tetak i tetka dvaput su se selili – prvi put u Industrijsku četvrt na jugu grada, u koju smo pješke dolazili mostom preko željezničke pruge pored Glavnog kolodvora, zatim u Vinkovačku ulicu neposredno uz trg Đakovštinu, odakle je vodila cesta prema Čepinu i Đakovu. Sva ta mjesta locirana su bliže kolodvoru, gdje je tetak Miloš bio zaposlen. Stanovanje u Industrijskoj četvrti bilo je uzbudljivo jer sam na putu u školu i natrag morao prelaziti preko pješačkog mosta iznad spleta pruga kojima su prolazili vlakovi. Moglo se beskrajno stajati na mostu i motriti parne lokomotive iz čijih dimnjaka je ricao gust dim, koji bi nas u prolazu snažno obavijao.

Oko mosta sam znao zatjecati teču Miloša koji je kao kondukter odlazio u službu ili se vraćao iz nekih zagonetnih daljina. Jednom sam ga sreo u razgovoru s kolegom iz Zagreba. Predstavio me je kao sina, a ljubazni gospodin poklonio mi je, ni manje ni više, srebrnu kovanicu od deset dinara! Već sam napomenuo koliko je za nas djecu značio j e d a n dinar, jer je toliko stajao strip-list, a nove visoke cipele za mene kod Bate (Borova) koštale su 49 dinara. Tetak je otišao za poslom, a ja ostao sa svojim nenadanim bogatstvom. Što s tolikim novcem?! Bilo je primamljivo svih deset dinara usitniti u kovanice od 25 para, pa s gomilom od 40 kovanica napuniti kožni “šlajbok”, kako smo tada zvali novčanik. Mogao sam nakupovati brdo svih mogućih strip-novina i s njima se pojaviti pred drugarima. Mogao sam jednom u životu kupiti sladoled od dva dinara u niskom kornetu (inače sam obično dobivao sladoled od jednog dinara, pola dinara, pa čak i od dvadeset pet para). A mogao sam od svega pomalo – uzeti najnoviji strip, promijeniti nekoliko dinara u dvadesetpetparce i osladiti se velikim sladoledom. Za početak uzeo sam jedan sladoled od dva dinara. Pa onda još jedan. Zatim i treći. Peti sladoled očistio je srebrnu desetnicu – i ja sam krenuo preko mosta kući, sretan što sam doživio nešto nevjerovatno.

Već na mostu pojavila se normalna reakcija u stomaku, a do kuće je došlo do tragedije u hlačama! Tetka je to prihvatila kao dobar vic. A kad je kasnije od teče saznala o srebrnoj desetici, još više se smijala.

Uvijek se od svih stanova gdje sam živio u djetinjstvu najviše sjećam kuhinju, vjerojatno zato što je, po dotadašnjim seosko-građanskim običajima, kuhinja tada služila kao dnevna soba, koje uostalom nije ni bilo. Ova u Kolodvorskoj ulici bila je uska, sa stolom uza zid, i sa visećom električnom žaruljom od petnaest svijeća. Da, ljudi su tada u stanovima koristili uglavnom takva slaba svjetla vjerojatno zbog štednje, a i to je bio napredak poslije petrolejskih lampi pod kojima je većina provela dobar dio života, pogotovo oni sa sela.

/ Radio!

Volio sam tetu Milevu zbog karakterističnog humora kojim se izražavala u svakoj situaciji. Bila bi dobar humorist ili karikaturist. Možda sam i od nje pokupio tu slavonsku sklonost da se sve gleda kroz šaljivu, parodičnu prizmu. Kako je tetak u službi napredovao (postao je kontrolor), odmah se to osjetilo na obiteljskom standardu: kupljen je na otplatu *radioaparat*, koji je stajao čitavu mjesečnu plaću! Bila je to velika senzacija, jer je u to doba taj izum bio preskup za obične ljude. Aparat je bio smješten u kuhinju, gdje se odvijao sav “društveni” život. Pripremajući svakodnevno ručak, tetka je naveliko slušala muziku, a u podne bi glasno pustila zvona budimpeštanske katedrale, što je veličanstveno odjekivalo po cijelom prostranom dvorištu punom stanova i radionica. Subotom u pola osam skupljali bi se susjedi na slušanje tada izuzetno popularne beogradske humorističke emisije *Veselo veče*. Nas najmlađe prije toga su odvodili na spavanje (tada su djeca morala u krevet veoma rano), pa sam rijetko imao priliku da i ja uživam u redovnom “raportu” (satiričnom pjevanju o tjednim društvenim problemima), te u skečevima sa Cigom, Lalom i ostalim junacima. Vicevi iz te emisije poslije su se danima prepričavali u narodu. Sjećam se kako je jednom Cigo na željezničkoj stanici tražio kartu za “danski kraljevski voz”, a blagajnik mu je objašnjavao da ne može dobiti kartu ni za Dansku ni za kraljevski voz. Konačno se spostavilo da Cigo želi dnevni voz za grad Kraljevo. Drugi put je cijela emisija ismijavala prognozu da će se određenog datuma dogoditi smak svijeta, o čemu su inače tjednima pisale sve novine.

/ Društveni događaji i običaji

Narod je tada volio masovne javne priredbe koje su se povremeno događale u gradu na otvorenom. Bili su popularni aeromitinzi na kojima su dvokrilci izvodili svakojake bravure u zraku. Jednom je artistska grupa Kozaka na nogometnom igralištu izvodila vratolomije na konjima. Onda je gostovala Marijana, "Junakinja iz Like", o čijoj su se snazi ispredale bajke.

Veliku senzaciju predstavljao je Aleksić koji je letio nad gradom držeći se, raširenih ruku, zubima ispod aviona. Sve takve priredbe reklamirali su aeroplani bacajući letke po gradu, a mi klinci lovili smo te papire kao da se radi o velikoj vrijednosti. I inače svaka je pojava tada izazivala opću pažnju, posebno kod djece. "Eroplan, eroplan!" – vikali smo trčeći iz stanova. A piloti su često nadlijetali tako nisko, da smo im mogli vidjeti lica u kožnim kapama s velikim naočalima. Nalikovali su Bricku Bradfordu iz stripa.

Od sporta na prvom mjestu bio je, naravno, nogomet. No do svoje desete godine, do rata, to mene nije posebno zanimalo, ni pasivno ni aktivno. O nogometu sam znao preko starijih – o glavnim klubovima: zagrebačkom *HAŠK-u* i Građanskom, beogradskim *BSK-u* i *Jugoslaviji*, sarajevskoj *Slaviji*, splitskom *Hajduku*.

Tenis je bio popularan uglavnom zbog jugoslavenskih igrača koji su bili poznati u svijetu. Svi su znali za njih, a i danas još ta trojka zvuči kao pojam – Mitić, Punčec, Palada! Prvi je bio Beograđanin, a druga dvojica Zagrepčani. No tada smo, pogotovo oni izvan naših velikih gradova, o sportašima saznavali samo iz štampe, zatim iz narodnih pričanja koja su poput legendi strujala među ljudima. Ja sam od njih trojice viđao lično samo Paladu kao penzionera ranih pedesetih uvijek na početku zagrebačke Vlaške. Bio je to dobro držeći starac, bujne plave kose, koji je nepogrešivo podsjećao na čuvenog Paladu iz novina s kraja tridesetih godina.

Ne znam kako je u društvu stajala knjiga, ali je bitno da je štampa sve više osvajala zanimanje građana. Dnevne listove nisu svi pratili, ali su vrlo popularni bili, pored stripova za mlade, romani u nastavcima. Štampani u roto-tehnici, bili su dostupni širokim masama, a o sadržajima da ne govorim. Djela Marije Jurić Zagorke, beogradske spisateljice Mirjam, avanture suvremenog slavonskog hajduka Čaruge, doživljaji Buridana, junaka iz Francuske revolucije, roman iz antike *Vestalinke*...

Na radiju, koji se naglo razvijao, bile su popularne starogradske, a naročito narodne pjesme. I dan danas sjećam se pjevačica Vuke Šeherović i Nate Pavlović, te Narodnog orkestra Radio Beograda. Svako podne nakon prijenosa zvona budimpeštanske katedrale emitirana je emisija narodne muzike, i to prvo s laganom pjesmom, pa bržom veselijom, te kolom – i tako naizmjenično čitav sat. Tetka je uživala pripremajući za to vrijeme ručak, i sad je vidim kako uz štednjak s varjačom u ruci pocupkuje u ritmu moravca.

/ Mamzeleni tuš

Bez obzira na visoki renome koji u zemlji oduvijek imaju osječka drama i opera, teatar nije bio sastavni dio kulturnog života moje porodice. No mene je i kazalište počelo zanimati, iako nije dolazilo u obzir da ga kao klinac posjećujem. Sjećam se kako su se drugari iz trećeg razreda hvalili da se mogu švercati na predstave bez ulaznice. Tada je upravo na repertoaru bila opera *Mamzelle Nitouche*, što je narod izgovarao kao *Mamzeleni tuš*. Mene je zanimalo kakav je to tuš, a i da prvi put posjetim operu, pa sam se pridružio drugarima u pohodu na teatar. Trebalo je pred početak predstave iskoristiti trenutke kad dežurna teta nije na ulazu, šmugnuti na kat i smjestiti se negdje iza zadnjih redova. Jedan po jedan kolega upadao je unutra, a ja sam na koncu ostao sâm ne usuđujući se učiniti “zločin”. Razmišljao sam kako me hvataju bez karte i kako me osramoćenog izbacuju iz zgrade. Ponavljala se situacija iz izbjeglištva u Požarevcu kad su se hrabri klinci prebacivali, bez ulaznica, preko kanala na nogometnu utakmicu, a ja se na kraju posramljen vratio kući. Tako sam Kazalište u Županijskoj ulici posjetio tek sedam-osam godina kasnije, nakon rata. Čak sam na koncu, 2001. godine, kao zaslužni Osječanin, u foajeu osječkog HNK imao projekciju svojih animiranih filmova i izložbu grafičkih radova.

/ Kuća u šumi

Ljeto 1940. teta Bosa i tetak Rado, koji je postao lugar, pozvali su me da provedem ferije kod njih u kući usred šume Lug, nedaleko od Čepina. To je zapravo bio godišnji odmor koji je sasvim sigurno bilo ferije snova: provoditi dane u kući posred šume, sa svim prednostima divlje prirode. Naravno, tata se

složio s time svim srcem, jer sad ću konačno neko vrijeme provesti na najčišćem zraku koji se može zamisliti. Osamdeset godina poslije, ja još uvijek ne zaboravljam ni trenutak od tih dana. Dokaz da se, pored šokova, dobro pamte i izrazito ugodni trenuci. Dočekali su me teta i tetak sa svoje četvero djece i psom Kapslom u prostranoj kući na čistini odakle vode prosječni putevi u šumu. Slijedili su dani u skladu s prirodom. Tumaranje šumom, branje divljih krušaka, traženje lisičjeg brloga uz pomoć jazavčara Kapsla, cijepanje drva za tetino domaćinstvo, popravljavanje šupe, drijemanje u dubokoj travi uz slušanje insekata i praćenje oblaka na kristalno plavom nebu...

Jednom me je tetak odveo na suprotni rub šume, gdje je u kolibi, u skladu s prirodom, živio sijedi samotnjak, služeći se posudama koje je izdubio iz bundeva, hraneći se biljkama oko sebe i medom od divljih pčela. Nije dolazio u doticaj s ljudima, ali je rado sa mnom i tečom popričao o svojim pogledima na život. Pet-šest godina kasnije, poslije rata, susreo sam se s Turgenjevljevim *Lovčevim zapisima* i zavolio ih – opisi ruskih ravničarskih hrastovih šuma pričali su mi upravo o našoj slavonskoj šumi.

Ne znam da li na jugu od sela, preko pruge Osijek — Vrpolje, još uvijek živi moja šuma. Ili je posječena kao i sve koje su do devetnaestog vijeka opkoljavale Čepin.

/ Učitelj Krmpotić

U jesen te godine otac me je upisao na tečaj njemačkog jezika kod moga učitelja Krmpotića, kome sam odlazio kući dva puta tjedno. Već i zbog uzrasta, prvi strani jezik izvrsno mi je išao. To mi je postala i igra, pa sam, služeći se bratićevim rječnikom, ne samo nastojao prevoditi s njemačkog na hrvatsko-srpski, nego i obratno. Ne shvaćajući suštinske razlike među jezicima, ja sam rečenice bukvalno prevodio na njemački držeći se našeg redoslijeda i značenja riječi: *On će čitati knjigu – Er will lesen Buch*. Već na proljeće snalazio sam se na njemačkom, tako da sam mogao razgovarati s vojnicima Wehrmachta kad su ušli u našu zemlju, a i kasnije u okupiranoj Srbiji.

Kad sam već kod učitelja Krmpotića, moram istaknuti kako je on bio jedinstven pedagog kojeg su učenici ne samo poštovali nego i voljeli. Imao je poseban smisao da sve stvari predaje na zanimljiv način. Uveo je običaj za kakav do sada nisam čuo: svakog četvrtka jedan ili dva nastavna sata umje-

sto školskog predmeta pričao nam je vlastitu priču u nastavcima – o Juri i Mani (ako se sjećam imena) koji su pošli u svijet brodom kao slijepi putnici, doživjeli brodolom, našli se među domorocima na nepoznatom otoku, i tako dalje. On je to tako dobro izvodio, da smo mi svi s najvećim nestrpljenjem očekivali četvrtak. Svi smo tokom tjedna nastojali biti dobri da zbog većih kršenja discipline gospodin učitelj ne bi ukinuo dan priče. Taj primjer mogao bi pomoći danas uvođenju novog načina provođenja nastave u osnovnim školama – začiniti nastavu zabavom!

Kad sam se nakon oslobođenja vratio u Osijek, nisam mogao vidjeti učitelja Krmpotića – i on je, kao strip-crtači Lechner i Ebner, izgubio život na kraju rata.

/ Boro sokol

U posljednjoj godini prije rata, otac me je, u nastojanju da mi priušti zdrav razvoj, upisao u *Sokolski dom*, koji je imao organizirane aktivnosti u gimnastičkoj dvorani u parku blizu Okružnog zdravstvenog ureda, u kasnijem društvu *Partizan*. Iako, vječno nagnut nad crtežima, nisam imao sklonosti prema sportu, pristao sam na to, jer sam se nadao da ću kao sokol dobiti sokolsku uniformu koju je na službenim fotografijama imao mladi kralj Petar – efektanu sokolsku dolamu na jednom ramenu i kalpak s perjanicom! Kad sam se upisivao u Sokolski dom, dobio sam samo obične crne klot-gaćice i platinu crnu kapu s crvenim krugom na tjemenu. Ni traga viteškoj dolami i perjanici na kalpaku. Bijeda!... Usprkos razočaranju s odjećom, dolazio sam neko vrijeme na gimnastičke seanse. Prijalo mi je, jer sam u biti bio sportski građen (što se pokazalo šest godina kasnije). Snalazio sam se u skoku preko konja i igri *graničara* s loptom. Međutim, moje sokolarenje, kao i ostali mirnodopski život, prekinuo je rat.

/ Harmonika i bicikl

Početak 1941., istovremeno s učenjem njemačkog, otac me je upisao i na tečaj harmonike. Također dvaput nedjeljno, dolazio nam je u tatin stan kapetan, vođa vojnog orkestra Osječkog garnizona. Klavirska harmonika

Hohner sa 80 basova i jednim registrom kupljena je bila na otplatu. I note sam relativno brzo svladao, pa bih danas mogao reći da nisam muzički nepismen. Ali idila se brzo raspršila, jer je već nakon nekoliko mjeseci zajedno s Kraljevinskom Jugoslavijom nestao i kapetan-muzičar i moj tečaj muzike, a i harmoniku se moralo skloniti od ustaša koji su se počeli zanimati za nju radi potreba nove države. Treba priznati da harmoniku nikada nismo do kraja isplatili, jer je nakon nekoliko rata vlasnik trgovine, osječki Židov (zaboravio sam mu ime), po novim endehaško-nacističkim zakonima, zajedno s porodicom odveden u logor odakle se nije vratio. Kome smo ostali dužni za harmoniku Hohner sa 80 basova? Kada smo otac i ja četiri mjeseca kasnije izbjegli u Srbiju, djed i majka zakopali su harmoniku u sijeno u štaglju, gdje nas je dočekala 1945. kad smo se iz izbjeglištva vratili u zavičaj.

Bicikl *Diamant*, kupljen također u to doba, doživio je malo drukčiju sudbinu. Bratić Grujo naučio me je voziti u parku ispred Okružnog ureda. Tada je bilo malo automobila, a seljačke zaprege onuda nisu vozile pa smo iskoristili asfaltnu cestu oko parka za vježbanje. Poslije nekog vremena vozio sam bicikl bez problema, ali stojeći, jer, naravno, nisam mogao doseći sjedalo. Sad sam s najvećim uživanjem prevaljivao udaljenost od Gornjeg do Donjeg grada, od tatinog do tetinog stana. Dobar dio Vukovarske ceste prolazio je tada kroz zelene dijelove grada – pored kasarne, Novogradskog groblja, nogometnog igrališta, praznih ledina.

No bicikl je doživio sudbinu koju je harmonika izbjegla: u aprilu 1941. došli su po njega ljudi u uniformi i rekvirirali ga za potrebe vojske, ostavivši uredno napisanu povrdu. Revers je ostao zadjenut u bakin kalendar, ali bicikl nam se nikada više nije vratio. Pravi epilog s biciklom dogodio se 1949. godine, četiri godine nakon oslobođenja.

/ Banovina Hrvatska

Te 1939. godine pri novoj administrativnoj podjeli Kraljevine Jugoslavije na banovine, Hrvati su dobili svoju Banovinu Hrvatsku (ostale banovine nisu imenovane po nacijama), što je od mnogih prihvaćeno kao prava nezavisnost. Danas vidimo da je to u novijoj povijesti prvi ozbiljan korak Hrvatske prema samostalnosti. Jednog dana tetak se vratio kući zabrinut: neki željezničari pretučeni su jer nisu odmah jugoslavensku državnu kokardu na kapama zamije-

nili novom, hrvatskom. U školi smo na satu crtanja izvodili zemljopisnu kartu nove banovine i taj moj crtež sačuvao sam kao uspomenu iz djetinjstva.

Tih dana, kao devetogodišnjak, počeo sam bivati svjestan kretanja historije pred svojim očima.

/ Tamni oblaci iz Evrope

Sve gušći oblaci približavali su se iz Evrope. Novine su bile pune katastrofičnih naslova, ljudi pričaju o ratu. Abesinija... Maginotova linija... Sudeti... Anschluss... Poljska... Hitler... Chamberlain... Politika se bistri na svakom koraku. Koliki su izgledi da i Jugoslavija bude uvučena u sukobe? Pokoriti se Silama osovine (Njemačka — Italija — Japan) ili se izjasniti protiv njih?

Rano proljeće 1941. Drugo polugodište četvrtog razreda. Uskoro ću završiti osnovnu školu. I mi klinici razgovaramo o ratu. Vele, kad je rat, onda nema hljeba. Meni to ne ide u glavu – ako trebam hljeba, odem u pekaru! Iako sam bio u jedanaestoj godini, nisam bio u stanju shvaćati mogućnosti promjene dotadašnjih životnih uslova. I sve je to tako bilo do marta kada je vlada Cvetković-Maček potpisala pakt s Njemačkom, a nekoliko dana kasnije, 27. marta, u Beogradu izvršen državni udar i širom zemlje organizirane demonstracije pod geslom *Bolje rat nego pakt!* Na čelo vlade stupa general Simović, a nepunoljetnog kralja Petra dovode na prijestolje kao simbol narodnog jedinstva. Novine su pune velikih i sudbonosnih naslova. Nekako tih dana na naslovnim stranicama čitamo vijest da je Nikola Tesla odlučio svoj još nepoznati izum pokloniti domovini Jugoslaviji za obranu zemlje. Radilo se o nevidljivom električnom zidu koji ne mogu probiti neprijateljski avioni. Mnogi su, među njima i ja, prihvatili to kao odlučujući spas. Nitko nam ne može ništa dok je Tesla s nama! Bojim se da još ni tada nisam bio dovoljno svjestan da čitav jugoslaven-ski narod ne misli kao ja i moja okolina, da svi nisu protiv “Švaba koji nas opet hoće pokoriti” i da, uostalom, jedva čekaju da se Jugoslavija sruši. A zastrašujuće su djelovali grafiti po zgradama i ogradama u gradu: ŽAP, ŽAP, ŽAP (Živio Ante Pavelić) i nacistički kukasti krstovi.

6. april. Lijepo sunčano dopodne. Vozim se biciklom od tatinog stana u Aninoj ulici teti Maci u Donji grad. U Gundulićevoj ulici, prekoputa Tvornice šibica, pored otvorenog prozora prizemnice okupile se komšije i slučajni prolaznici. Zaustavljam se i ja. Iznutra dramatičan glas radio-spikera:

— Jutros u šest sati njemački avioni su, bez objave rata, napali bombama naš glavni grad!

Od tog trenutka više nisam bio dječak iz proteklih deset godina. Šestog aprila 1941. godine počeo sam brže stariti.

/ RAT! Ubistvo jednog djetinjstva

Ne mogu danas pouzdano bilježiti točan razvoj događaja koji su se tada svom silinom obrušavali na nas. Vjerojatno je odmah prekinuta školska nastava, ali je činjenica da sam završetak osnovne škole dočekao u školi u Jegerovoj ulici, u novoj državi, NDH, s njemačkim trupama u gradu.

U nekoliko dana neke vrste bezvlašća, našao sam se kod djeda i bake na selu.

Na uglu glavne ulice i našeg sokaka nalazio se park pravoslavne crkve, gdje smo se mi klinici okupili među odbačenim vojnim stvarima neke jedinice jugoslavenske vojske u raspadu. Bilo je uzbudljivo stavljati na glavu prave pravcate vojne šljemove, skupljati pušćane metke, čeprkati po kazanima, alatima, ruksacima (oružja nije bilo). U jednom trenutku začuli smo povike s ulice. Sa zapada su se pojavila seljačka kola puna pušaka, s vojnikom raskopčana šinjela na jednom od upregnutih konja. Dok su ga pripadnici Seljačke zaštite (prethodnice ustaša) zaustavljali uperenim puškama, iz susjedne gostionice pritrčao je muškarac, iz kola zgrabio pušku i odjurio natrag. Grupa je zapucala na njega, a on je odvratio iz gostionice. Meci su stali zviždati oko mene i mojih drugova, i dok smo mi pretrčavali preko glavne ulice da bi se dokopali našeg sokaka, vidjeli smo kako jedan od Zaštite pada pogođen. Bilo je to prvo poginulo ljudsko biće koje sam svojim očima vidio. Čovjek s puškom nestao je u gostionici, a “čuvari reda” povukli su se prema središtu sela. Bježeći najvećom brzinom kući, opazio sam s druge strane ženu kako zapomažući žuri u istom smjeru. Misleći da zapomaže od straha pred scenom koja nas je sve šokirala, i sam prestrašen, povikao sam da je umirim: “Sve je u redu, prošlo je!” A onda sam primijetio da rukom pridržava drugu koja, krvava, bespomoćno visi o zglobu, što znači da je ni kriva ni dužna bila upala u unakrsnu vatru na glavnoj ulici. Bio je to moj prvi susret s Drugim svjetskim ratom.

Tek poslije oslobođenja upoznao sam čovjeka koji je ugrabio pušku iz kola jugoslavenske vojske u raspadanju. Svetozar Bojanić nakon te akcije pobjegao

je iz sela i preobučen u ustašu uspijevao se mjesec dana probijati kroz krajeve gdje su bili ustaše i Nijemci dok se nije prebacio u okupiranu Srbiju. Ubrzo se priključio prvim partizanskim jedinicama s kojima je dočekaio kraj rata. Jednom mi je pričao šta je sve doživio u tom svom bijegu, o čemu bi se dala napisati krajnje uzbudljiva knjiga, no Svetozar je, čujem, već davno umro odnijevši sa sobom i nenapisanu knjigu.

/ NDH

Osijek su preplavile njemačke trupe. Na trgovima su bili nagomilani kamioni Wehrmachta s topovima i motociklima. A mi smo nastavili sa školskom nastavom u novoj zemlji – Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Na zidu učionice sliku kraja Petra u sokolskoj uniformi zamijenila je slika strogog Ante Pavelića s velikim ušima. Klinci su bili puni priča o novonastaloj situaciji. Jedan se hvalio kako je jednom njemačkom vojniku izglancao čizme i dobio bombone. Bolno mi je to bilo i zamisliti: moj školski drug kleči i čisti čizme okupatorskom vojniku!

Strava je sve više rasla. Tetka, kod koje sam u Donjem gradu stanovao dok sam završavao taj četvrti razred osnovne škole, rekla je kako joj je došla komšinica s molbom da joj posudi nekakve hlače (od pokojnog supruga) jer je njen muž, šuster, postao član prijekog suda a nema šta dostojno obući. Tetka joj je vrlo ljubazno udovoljila molbi, jer tko bi se usudio tada, pogotovo ako je Srbin, da ne pomogne uvaženom članu prijekog suda.

Od samog početka počela je u dnevnim novinama poplava naredbi vlasti s novim antižidovskim i antisrpskim (antipravoroslavnim) zakonima koji su stanovnike s tim krvnim zrcima stavljali u položaj drugog reda.

Jednog dana u centru Osijeka, kod parka u Kapucinskoj ulici, našao sam razgovor između starijeg bračnog para s poznanikom.

- Kuda, gospodine Kohn?
- Pošao sam sa suprugom u Donji grad.
- Zar nećete tramvajem?
- Pa zar ne znate da je tramvaj zabranjen za nas?

Gospoda i gospodin Kohn imali su žute šesterokrake zvijezde na rukavima, a na tramvaju koji je upravo prolazio pisalo je pored ulaznih vrata:
ZA ŽIDOVE ZABRANJENO! FÜR JUDEN VERBOTEN!

Tih dana moj otac je pozvan u Policijsku upravu da preda pištolj i uniformu gradskog redara, jer je (kao Srbin) odmah bio otpušten iz službe. Imao je sreću da ga nisu zadržali pa se on vratio roditeljima u Čepin da se tamo skloni i vidi šta će biti dalje. U isto vrijeme njegov brat, moj stric Milenko, pisar čepinske Općine, uhapšen je i, još s nekim nesretnicima iz sela, odveden u Osijek, gdje je zatvoren u Sokolski dom, zajedno s velikim brojem Srba nabijenih u veliku gimnastičku dvoranu. Čim su ga odveli, djed je intervenirao kod ustaškog glavešine Stiera, koji ga je umirio da je to privremeno i da će Milenka brzo pustiti. Stier je, naime, nekada stanovao u našem sokaku i kao dijete, prije Prvog svjetskog rata, družio se s Milenkom i mojim ocem, a kako je bio iz siromašne porodice, vrlo često je objedovao u našoj kući, gotovo kao član familije. Zato su se moji nadali da će Stier zaštititi svog drugara Milenka. I zaista, jednog dana smo čuli u Osijeku da je stric Milenko pušten kući. Mogao je tada pobjeći, kao mnogi drugi, ali je on naivno držao da je stvar riješena. No već nakon nekoliko dana došli su ponovo po njega – i to je bio kraj. Nikad više nismo čuli gdje je završio nakon Sokolskog doma. Za sobom je ostavio ženu Sofiju (moju strinu Soku) i dva dječacića, Peru i Lazu. Ona je s djecom kod svekra i svekrve u zavičajnom Čepinu dočekala oslobođenje. Umrla je ranih sedamdesetih, ne saznavši konačnu sudbinu muža. Sin Pero završio je u Osijeku zanat radiotehničara, oženio se i dobio sina. Nakon propasti Jugoslavije 1991. godine, nije se usudio da eventualno dočeka sudbinu svog oca – i s porodicom se sklonio u Sremskoj Kamenici kod Novog Sada, gdje je umro dvijehiljaditih, ne dočekavši da se vrati u zavičaj. Mladi brat Lazo bio je završio studij strojarstva u Novom Sadu kao stipendist kompanije *Kanal Dunav — Tisa — Dunav*, te se sa suprugom i dvoje djece skrasio u tom gradu i danas je profesor nacrtne geometrije na novosadskom univerzitetu. Sada u penziji dovršava svoju znanstvenu knjigu života, daljnju razradu Descartesove trigonometrijske analitike.

/ Pakao u Sokolskom domu

Sudbina strica Milenka, oca Pere i Laze, zaslužila je poseban pasus u ovim uspomenaма, jer je to primjer onoga što su Srbi u ustaškoj Hrvatskoj doživjeli ili osjetili za vrijeme Drugog svjetskog rata, a što je pedeset godina kasnije značajno obilježilo njihovo ponašanje i njihove osjećaje nakon nove propasti Jugoslavije 1991. godine.

Već prva posjeta Sofije Dovniković *Sokolskom domu* u Osijeku, kuda je nosila paket s hranom zatvorenom mužu, pokazala je što se tamo događa. Ona nije prepoznala supruga, kojeg su (sadistički) pustili da je vidi i preuzme od nje paket: glava mu je bila natečena i izobličena od neprekidnih batina, i to mlada Sofija više do svoje smrti nije zaboravila.

Poslije nekog vremena iz tog su pakla pustili našeg komšiju Savu Radišića, jasnika koji je i prije bio invalid i kretao se uz pomoć štapa vukući noge, koji nikako nije mogao djelovati kao potencijalni neprijatelj. On je inače živio sam, pa su svi susjedi priskočili s hranom da mu pomognu i vide šta mu treba. I ja sam se, kao desetogodišnjak, našao s njima i sada svjedočim iz prve ruke. Savo je, kao sudbinski svjedok, pričao što se to dešava u *Sokolskom domu* (*Partizanu nakon rata*).

Velika gimnastička dvorana, rekao nam je, ispunjena je muškarcima Srbima iz Osijeka i okoline. Ljudi jedva imaju mjesta da sjede, o ležanju nema ni govora. Povremeno, u gotovo jednakim vremenskim razmacima, upadaju ustaše držeći puške za cijevi i nemilosrdno kundacima mlate po glavama zatorenika dok se ne umore. Da bi, žedni, došli do vode, zatvorenici moraju do bunara koji je na suprotnoj strani nogometnog igrališta. Od izlaza do bunara špalir je stražara-ustaša sa isukanim bajonetima. Mnogi se jasnici već na početku vraćaju u dvoranu, jer ne mogu izdržati ubode, a voda je tako daleko.

Savo, koji je to doživio, pokazuje nam leđa s brojnim zagnojenim ranama od ubodâ. Žene priskaču da mu pomognu. On jedva ima snage da nešto prezalogaji. Uglavnom pije vodu. Ja, desetogodišnjak, koji sam do tada živio u svijetu dječje literature, stripova i svojih crteža, nikako nisam mogao shvatiti da su ljudi u stanju činiti takve stvari u ime nacije, u ime mržnje prema drugoj vjeri. Osim toga, nisam mogao shvatiti da nema pametnih, kulturnih ljudi koji će ustati protiv takvih zlodjela koje vrše njihovi primitivni sunarodnjaci. Uglavnom, o stricu Milenku više nikada nismo ništa čuli. Ili su ga dotukli u osječkom *Sokolskom domu*, ili je prebačen u logor Danicu, ili je završio u Jasenovcu ili Jadovnu, posljednjim stanicama "remetilačkih elemenata" u NDH (Srba, Jevreja, Cigana i nepoćudnih Hrvata). Iako hrom, Savo je kasnije dospio u partizane, u kojima je dočekaos oslobođenje.

/ Košmar NDH

Nakon završenog četvrtog razreda osnovne škole vratio sam se u Čepin baki i djedu, tetki Cvijeti i strini Soki s Perom i Lazom. Bili su to dani velikog straha i zlokobnog iščekivanja. Više nije bilo tradicionalnog sjedenja na sokaku, na klupama ispred kuća. U tom srpskom dijelu Čepina rijetko je tko tada bez posebnih razloga izlazio iz kuće i svoje avlije. Sokaci su bili sablasno pusti. Sa užasnim strahom osluškivali smo kretanje oružanih dvojki koje su povremeno dolazile i hapsile ljude oko nas. I sad slušam korake vojničkih čokula koji se približavaju našoj kući. I kad bi prošli, odahnuli bismo u sebičnom osjećanju da ovaj put nitko od nas nije u pitanju. A u obratnom smjeru uvijek se čuo korak i treće osobe – uhapšenika. I strašno pitanje: tko je sad na redu?

Tih nekoliko mjeseci nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske proslavilo nam je, s poplavom rasističkih i nacionalističkih zakona u novinama, u atmosferi koju je teško opisati. Bilo je to poput kontinuirane mòre.

Jednog dana sam na sokaku ispred naše kuće doživio prvi fizički sudar s novom situacijom. Pomoćnik svinjarâ, koji su svako jutro skupljali stoku za “čordu” izvan sela, u prolazu me bez ikakvog povoda nemilosrdno ošamario – kao hrvatski domoljub nepodobnog Srbina. Konačno je on, pripadnik zadnje socijalne grupe u selu, doživio da može pokazati svoju nadmoć prema nekome! Nikad ga više nisam sreo, ni poslije oslobođenja.

Stric Stojan je nakon podoficirske škole u Ćupriji pred rat prešao u Novi Sad, gdje se našao u nekoj vojnoj jedinici kao vozač automobila (u to doba rijetko zanimanje). U kaosu se svukao u civil i vratio se u Čepin. Svi smo bili sretni što nije završio u njemačkom zarobljeništvu, kao velika većina jugoslavenskih oficira, posebno Srba.

Početkom ljeta nastavila su se odvođenja Srba iz našeg kraja u Čepinu. Selo je razvučeno uz glavnu ulicu, od zapada prema istoku. Na kraju prema Osijeku veliki je mlin, koji je početkom vijeka snabdijevao Čepin električnom strujom (naše selo je dobilo električnu struju čak prije Osijeka!). Sada je taj kompleks zgrada, s velikim dvorištem, postao prihvatni logor za uhapšene Srbe, prije nego što ih odvedu u Osijek (ako donde uopće i stignu). Vjerujte mi, u junu ili julu slušali smo jauke mučenih ljudi koji su se razliježali u ljetno predvečerje kilometrima! Kažu da su im u dvorištu mlina kliještima kidali živo meso.

Posebno užasna bila je sudbina osječčkoga gornjogradsčkog pravoslavnog paroha Vojislava Vojnovića, koji je bio i moj kateheta u Osijeku zadnjih godina pred rat. Njega su zvjerski ubili tih dana i leš mu izložili na trotoaru ispred groblja, kod Tvornice šibica. Našao sam se slučajno tamo i bio svjedok (kao dijete!) kako se ljudi okupljaju oko mrtvog popa Vojnovića, udaraju ga nogama i pljuju po njemu. Još jedan od šokova koji mi je iz tih dana ostao za čitav život urezan u pamćenje.

I uvijek pitanje: zašto? Postoji li i jedan opravdan razlog za takvo ponašanje običnih ljudi?

/ Bijeg

Otac je grozničavo pripremao naš bijeg iz NDH. Jednog dana u najvećoj je tajnosti saopćio članovima porodice da je pronašao čovjeka, folksdojčera, koji prodaje lažne njemačke propusnice (*Passierscheinen*) s kojima se može pobjeći iz NDH u Srbiju. Cijena je bila 200 jugoslavenskih dinara po osobi (tatina zadnja plaća u policiji bila je 1000 dinara). Počele su pripreme. Kofer, dvije vreće i čebe. S nama je u izbjeglištvo krenuo i tatin prijatelj i komšija Miloš Paprić, koji je iz istog izvora bio nabavio lažnu propusnicu. Smjeli smo prenijeti preko granice samo dvjesto dinara po osobi, što nije bio bogzna kakav novac, pa smo sakrili nekoliko stotina u podstavu moje đačke kape. No drugih nekoliko stotina u toj groznici nikako nismo mogli naći, zagubile su se u grozničavom spremanju. Situacija je bila još naelektriziranija, jer se, usprkos najveće tajnosti, okupilo previše susjeda i prijatelja koji su se došli oprostiti s nama. Kako su saznali?! – pitao se moj očajni otac.

Koliko se sjećam, bila je nedjelja, osmi august, sipila je kiša. Takvo vrijeme išlo nam je naruku, jer nam je odgovaralo da je što manje ljudi na ulicama dok napuštamo Čepin. Oproštaj nije bio lagan, jer smo odlazili na put pun neizvjesnosti i tragičnih opasnosti. Koga ćemo naći ovdje kad se vratimo i ako se ikada vratimo?

Htjeli smo izbjeci čepinsku željezničku stanicu punu poznatih lica, pa nas je poluslijepi djed Lazo kolima odvezao u Osijek, ravno na donjogradsku željezničku stanicu. I ovdje smo izbjegli Glavni kolodvor gdje bi nas netko svakako prepoznao, u prvom redu policajci, bivše tatine kolege. Treba reći kakve smo mi to propusnice posjedovali. Bile su originalni njemački *Passierscheini*, sa pe-

čatom Kreiskomandanture iz Šapca u Srbiji, koje su tvrdile da smo na putu iz Šapca i natrag, što znači da smo već ranije bili prešli u Srbiju, a sad smo ponovo došli u Hrvatsku po neke stvari. Naravno, bila je to očita laž, i svaki hrvatski policajac vrlo brzo bi nas raskrinkao, pogotovo onaj koji poznaje tatu. Bilo je zato važno izaći iz Osijeka bez susreta s policijskom kontrolom, a poslije, do izlaska iz NDH kako Bog da.

/ Vinkovci

U vlaku do Vinkovaca, osim konduktera, nije se pojavila nikakva, ni vojna ni policijska patrola! To je zaista bila luda sreća. Jer putovanje je moglo biti okončano već na samom početku, i tada se ne bismo vratili kući nego završili u logoru – kao bjegunci s lažnim propusnicama. Planirali smo bili da u Vinkovcima izađemo u grad, ručamo u nekoj gostionici i onda se vratimo na vlak za Klenak, selo na Savi, na granici sa Srbijom. No na izlazu iz stanice policijska kontrola je unaprijed davala na znanje: “Putnici za prijeko neka stanu nastranu!” To *prijeko* značilo je: Srbiju. Stali smo uz još jednu nesretnu porodicu koja je putovala *prijeko*. Kad su pregledali sve putnike koji su izašli iz vlaka, odveli su nas u obližnje kolodvorske prostorije, svaku porodicu odvojeno. Tata, Paprić i ja našli smo se u kancelariji s jednim prilično ravnodušnim četrdesetogodišnjim policajcem i mladim golobradim ustašom, iz čijih očiju je sijevala mržnja i opasnost; davao je utisak da bi nas najradije posmicao po kratkom postupku, jer je očigledno da smo neprijatelji njegove Nezavisne Države Hrvatske jer je, evo, napuštamo. Prvi problem, naravno, nastao je kad su pomno proučili naše *passierscheine*. “A zašto se niste prijavili kad ste doputovali u Osijek?” Tata je odgovorio da nismo znali da to trebamo učiniti. “Bivši policajac, a niste znali!” – pravilno je protumačio tatin “kolega” i dohvatio telefon da u Osijeku provjeri stvar. Dok je okretao ručicu da dobije vezu, nama se strmoglavo rušila nada u nastavak puta. No, nije dobio vezu te je nastavio s pretraživanjem naše prtljage. I katastrofa: mladi ustaša je u našem složenom čebetu pronašao one novce koji su nam se bili zaturili u Čepinu prilikom spremanja za put, a to je bio višak iznad dozvoljenih 200 dinara po osobi. Počeo je urlati na nas kao da smo učinili strašan zločin prema mladoj državi. I kao još veće opravdanje za svoj bijes, dodao je zapjenjeno: “A Srbi u Beogradu ubijaju Hrvate i bacaju ih u zahode!!!” Kolikogod smo drhtali od straha, ja sam se pitao kako je moguće ljudsko tijelo

ugurati u školjku wc-a. A strahovao sam dodatno da mi ne pregledaju moju kapu s novcima u postavi. Uto je stariji policajac u koferu naišao na moje školske crteže (tata nije propustio da uz najpotrebnije stvari ponese i njih). Među njima je bio crtež s naslovom Hrvat, pa geografska karta Banovine Hrvatske. Nakon što ih je zainteresirano prelistao, zapitao je: “Tko je to nacrtao?”

“Ja”, rekoh. Gleda on crteže, gleda, pa veli: “I moj je sin tvojih godina...” Osjetili smo da se situacija primirila, omekšala. Ne obazirući se na svog nervoznog mladog partnera, zadovoljan zaplijenjenim novcima iz našeg čebeta, koji su po svoj prilici završili u njegovom džepu, policajac je odlučio da više ne zove Osijek i da nas pusti. Na koncu, pečat na njemačkim propusnicama bio je dovoljan da potpuno umiri njegovu službenu savjest. Skupili smo našu prtljagu, među kojom i jednu vreću iza vrata koju su zaboravili pregledati, i pomiješali se u nedalekoj čekaonici s ostalim putnicima da bismo sačekali vlak za Klenak. Nije nam padalo na pamet da izlazimo u grad kroz novu kontrolu i mirne duše smo se odrekli planiranog ručka u nekoj vinkovačkoj gostionici.

/ Most spasa

Vožnja vlakom od Vinkovaca do Klenka na državnoj granici nije trajala dugo. Začudo, ni u njemu nije bilo policijske kontrole. Na stanici je čekala kolona seljačkih kola koja su, uz naplatu, prevozila izbjeglice preko Save u Šabac. Utovarili smo se s našom skromnom prtljagom u jedna kola i krenuli prema mostu koji nas je vodio u slobodu. Pred samim mostom, koji je nakon nedavnog rušenja bio provizorno osposobljen za saobraćaj konjskih zaprega, posljednja, pogranična kontrola! Naoružani ustaša zatražio je isprave, pogledao ih i, kao policajac u Vinkovcima, postavio logično pitanje: “Zašto se niste prijavili kad ste stigli u Osijek?” Tata je stao nešto petljati, a ustaša je dreknuo: “Silazite, ne možete dalje!” Uto se začuo glas: “Was ist das!” Prišao je njemački vojnik s pločom *Feldgendarmarie* i automatom na prsima da vidi šta je zakočilo prolazak kolone prema mostu. Prilično grubo uzeo je ustaši iz ruku naše propusnice odgurnuvši ga ustranu, provjerio je pečate na originalnim formularima Kreisskommandanture u Šapcu, vratio nam papire, glasno naredio: “LOS! LOS!” i energično pokazao prema mostu. Taj LOS, koji ću još bezbroj puta slušati kao nemilu muziku za vrijeme njemačke okupacije u

Srbiji, ovaj put je djelovao kao himna. Tata je jauknuo kočijašu: “VOZI!!!” i ovaj je ošinio konje. Nismo se više osvrтали da vidimo kako ustaša objašnjava Nijemcu lamatajući rukama.

Ispod nas je Sava. Pa druga obala. Iako je bilo oblačno, nama se činilo da je prekrasan sunčan dan. Sloboda!

Sloboda pod njemačkom čizmom – kakva ironija!